

OSMANLI'DA PIYASA ZİHNİYETİ VE GİRİŞİMCİLİK (ADAM SMITH YAKLAŞIMINA GÖRE BİR ANALİZ)¹

Orhan Çakmak^{*}

Giriş: Osmanlı İktisat Yazını

“...Hazineden defterler getirildi. İrad ve masraf muvazene edildi. Görüldü ki devletin mesarifi varidatını haylice aşmış. Maliye işi sahihen fenalaşmış. Hazine bir crise haline düşmüş. Bak belaya ki crise lafzının lisan-ı türkıde tercümesi yok. Ana mukabil bir kelime bulmak dahi bir mesele oldu... Araştırıldı ve crise'a karşılık buhran lafzı bulundu ve crise'in tercümesi olmak üzere kabul olundu. Hattâ bu hususa dair takdim olunan arz tezkiresinde Hazine-i maliyyenin hal-i buhran denildi...” (Ahmed Cevdet Paşa: 1999).

Osmanlı imparatorluğu, dinî ve milliyeti birbirinden farklı insanlardan müteşekkil bir toplum yapısına sahiptir. Uluslararası ticaretin yaygınlaştığı ve batının, ticarî anlamda, doğudan daha iyi bir gelişme gösterdiği dönemde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını genişletmeye ve yayılmaya başlamıştır.³ Toplumsal ve coğrafi yapı bakımından zengin bir biriki-

¹ 01-04 Ekim 2009 tarihinde *International Conference of Political Economy* adlı sempozyumda tebliğ olarak sunulmuş ve bazı değişiklikler yapılmıştır.

² Gazi Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu Öğretim Üyesi.

³ “Avrupa, 1300 yıllarında henüz gerçekleştirdiği ticaret devriminden başlayarak, birbirini izleyecek bir seri değişme ile harekete geçmek üzere bulunduğu bir

me sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, idarî ve hukuksal yapı bakımından dinî (İslâmî) referanslara dayalı bir sisteme sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuksal mekanizma İslâmî (şer'î) kurallar ile padişahın buyrukları (örf-i sultani) doğrultusunda şekillenmiştir. Öyle ki, Osmanlı devleti, *şeriatı aşan* bir hukukî yapı geliştirmiştir. Osmanlıdan önce kurulmuş bulunan Müslüman-Türk devletlerinden kalma “örf” anlayışı doğrultusunda hükümdar, sırf kendi iradesine dayanarak şeriatın kapsamına girmeyen sahalarda da kanun koyma yetkisine sahiptir (Bkz. İnalçık 1996: 320-341; Yücel 1974:657-665). Toplumsal, hukukî, siyasî ve idarî bakımdan bir bütünlük arz eden Osmanlı, iktisadi bakımdan çok daha farklı bir yapıya sahipti; din için topraklarını genişletme idealinde olan ve bunu bir dinî vecibe olarak gören devlet, ekonomik gücünü de fetihlerden elde etmekteydi.

Gerçekten de Tanzimat dönemine girerken Osmanlı ekonomisi büyük bir buhran içindeydi. Özellikle, devletin esas gelirini teşkil eden fütuhât (fetih gelirleri) ve müsaderenin (el koyma) azalması ile yeni gelir arayışları başlamıştı. Bu sıkıntı belki malî olarak buhrandı; ancak iktisadi anlayışın oluşmasında, yerleşmesinde ve gelişmesinde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Önceleri edebiyattan tarihe, ahlâktan felsefeye kadar birçok ilim dalında ufak tefek söylemlerle yer edinen veya Ahmed Güner Sayar'ın deyimiyle “kör atış” niteliği taşıyan ekonomik bir yazın mevcuttu. Ancak, özellikle 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve daha sonraları meydana gelen gelişmeler, Osmanlı Devletinin bir çok alanda olduğu gibi iktisadi alanda da mevcut yapısını yenilemesi gerektiğini ortaya koymuştur. II. Abdülhamid döneminin başlamasıyla, özellikle yurtdışına ilmi çalışma yapmak amacıyla gönderilen kişiler –sefirler ve gezginler– ve dış ülkelerle artan münasebetler sayesinde, bir yenileşme tarzının zorunluluğu kavranmış oldu.

çağın eşiğindedir. Nüfus artışı, kıta-içi kolonizasyon, Rönesans, reform, deniz aşırı hareketlenme ve büyük coğrafi keşiflerle kendi kabuğunu çatlatarak dünyaya hakim olma yoluna koyulmuş olan Avrupa ... rakip dinin bayrağıyla gelip yerleşen Asyalı bir soyun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır” (Genç 2000:38). Ayrıca, o dönemde, Tablo I'de de görüleceği gibi, Avrupa'da “veba” salgını bir hayli yaygın ve bu salgından dolayı halk perişan haldedir. Osmanlı'nın dayanışmacı sistemi, sıkıntıda olan Avrupa insanı için bir kurtuluş reçetesi olmuştur. Fransız Tarihçi Braudel'in de belirttiği gibi, bu bir “sosyal devrim”dir (Genç 2000:313). Osmanlı'nın Avrupa'ya girişi askerî ve ekonomik olmaktan çok sosyal nedenlerle gerçekleşmiştir.

Bir çok devlet idarecisi, artan mali buhranın çözülmesi için ya sikke tağışışına (paranın ayarının bozulmasına) ya da dış borçlanma yoluna gidilmesini tavsiye ediyorlardı. Bunlar belli iktisadi doktrin tariflerine sığınmadan, işin acil ihtiyaçlarını dikkate alıyorlardı. Önerdikleri çözümler, neticede bir iktisadi doktrin teorisinden istifade ediyordu; ama, meseleyi böyle teorik tartışmalar yerine pratik bir temele oturtmak arzusu daha hâkim bir noktadaydı. İttihatçıların uyguladıkları iktisat politikasında, devletin iktisadi hayata hâkimiyeti kesin ve hattâ tek çare olarak görülmüştü... (Karakoyunlu: 1999, s.532).

Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine (1839-1880) kadar, özellikle Şinasi, Namık Kemal gibi edebiyatçılar ile; Sadık Rıfat Paşa, Münif Paşa ve Ziya Paşa gibi bazı devlet adamları ekonomi üzerine kısmi çalışmalar yapmışlardı.

Osmanlı'da iktisadi anlayış bu minval üzereyken, batıdaki durum çok farklıydı. İktisat ilminin ilk şekillendiği çalışma olan, Fizyokrazi ve Merkantilizm anlayışından sıyrılarak ekonomik yapıyı bütüncül olarak ele alıp İngiltere'de serbestlik anlayışının oluşmasına sebebiyet veren Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı eseri 1776 yılında yayımlanmış; bu klasik iktisat anlayışı Ricardo ile devam etmiştir. Daha sonra Fransa'da J. B. Say'ın klasik iktisatla ilgili çalışmaları meydana gelmiş ve aynı dönem içinde J. Stuart Mill'in çalışmaları ekonomik literatürü oluşturmaya başlamıştır. Batıdaki bu gelişmeler karşısında, Osmanlı'da ekonomi ile ilgili özel çalışmalar yapılmamıştır. Bunu telafi etmek için Babıâli'de bir "tercüme odası" oluşturulmuş ve oluşan bu ilk entelektüel grup sayesinde batıdaki gelişmeler yakinen takip edilmeye başlanmıştır. Ekonomi ilmi açısından bunun ilk yansıması "... 1852 yılında J. B. Say'ın Ekonomi Politik adlı eserini dilimize –eksik yönleri de olsa– İlm-i Tedbir-i Menzil olarak çeviren Sehak Abru Efendinin..." (Bkz. Sayar 2000: 33-42) yaptığı çalışmadır.

Bu dönemde batıda şekillenen Laissez Faire (Serbest Mübadele) ve Himaye Usulü (Korumacılık) fikirlerine karşı, ülkemizde o dönemlerde böyle bir cereyan söz konusu olmamıştır. Bunun ilk şekillenmesi, korumacılık taraftarı Ahmed Mithad Efendi ile Serbest Mübadele taraftarı Sakızlı Ohannes Paşanın (Sehak Abru'nun talebesidir) eserlerinde görülmüştür. Ayrıca bu dönemde azınlık mensubu –özellikle Ermeni ve Rum– kişilerin, ticarete olduğu gibi ilim ve fende de etkinliği söz konusuydu. Bu değişiklik, etkisini iktisat ilminin gelişmesinde de göstermiştir. Daha sonraları Ahmed Mithad Efendi'nin "Ekonomik Korumacılık" fikri, yerini "Milli İktisat" anlayışına bırakırken, Sakızlı Ohannes Pa-

şa'nın "Laissez Faire" anlayışı da yerini "İktisadi Hürriyetçilik" akımına bırakmıştır. Bu iki temel yaklaşım ideolojik bir cepheleşmeden daha çok Osmanlı ekonomisinin kalkınmasına ve bu sayede Osmanlı'nın zenginleşmesine yönelik önerilerde bulunmuşlardır. Adam Smith yaklaşımının Osmanlı'daki ilk temsilcileri olan Sakızlı Ohannes Paşa, Mikail Portakal Paşa ve Mehmed Cavid Bey'dir. Hararetili bir "İktisadi hürriyet" taraftarı olan üç önemli Adam Smith taraftarı düşünürün eserlerinde "İktisat ilmine" ait incelemelerde bulunmuşlardır.⁴

Mehmed Cavid Bey, *Ulûm-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'nın her sayısında serbest ticaret, tarım ürünlerinin ihracatına dayalı bir dış

⁴ Mehmed Cavid Bey, *İlm-i İktisad* adlı çalışmasında dönemin iktisadi yazınına göre Adam Smith'e ilişkin bazı önemli tespit ve tahliller yapmıştır. Kendi ifadeyle "... Yeni çağda, Avrupa'da iktisadi düşünceler yayılmaya başlamış bu alandaki ilk çalışma Fransa'da, XV. Lui'nin özel doktoru Dr. Kene ile arkadaşlarından oluşan Fیزیokratlar tarafından yapılmıştır. Fیزیokratlar iktisat ilminin ilk düşünürleri, ilk yayıcılarıdır. Fیزیokratlar, yegâne servet kaynağının arazi olduğunu belirterek iktisadi incelemelerine yalnız bu yönden ehemmiyet vermişler; Ayrıca ticaretin serbestleşmesi meselesini de incelemişlerdir. Fیزیokratlardan hiçbiri iktisat ilmine dair bir eser meydana getirmemiştir. Buna mazhar olmak İskoçyalı *Adam Smith'e* nasip olmuştur. Adam Smith, 1776 tarihinde "*Milletlerin Tabiatı ve Servetlerinin Sebepleri Hakkında İncelemeler*" (Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations) adlı meşhur eserini on senelik çalışması neticesinde meydana getirmiş ve bu eser, kısa zamanda İngiltere'de olduğu gibi bütün Avrupa'da takdir edilerek bütün dillere tercüme edilmiştir. Adam Smith, fیزیokratların görüşünün zıddını savunarak servetin üretim vasıtasının yalnız tabiat olmayıp çalışma, gayret ve sermayenin de buna dâhil olduğunu söylemiş ve bütün iktisadi konuları bir eserde toplamıştır. Adam Smith'den sonra Avrupa'nın her tarafında bir çok iktisatçılar yetişmiştir ki o devre ait olanlar *İngiltere'de John Stuart Mill, David Ricardo, Malthus; Fransa'da Frederic Bastiat'dır*. XIX. asrın son yarısında sanayideki büyük değişimler, trendler ve siyasî durumlar genel fikirleri iktisadi hadiselerle daha ziyade çekmiş; bir taraftan iktisatla ilgili genel eserler yazıldığı gibi her mesele hakkında da bir çok eserler vücuda getirilmiş, diğer taraftan her ülkede iktisatla ilgili mecmualar yayımlanmış, günlük gazeteler sütunlarını iktisadi meselelere geniş bir surette açmış ve yalnız yüksek okullar (mekatib-i aliyye) değil; lise (mekatib-i idadiye) ve ilkokul (mekatib-i iptidaiye) programlarına da iktisat dersleri ilâve edilmiştir. Ülkemizde başta mülkiye mektebinde ders olarak okutulan iktisat dersi sonra ziraat, veteriner, daha sonra da lise programlarına eklenmiştir. Lisansımızda bu ilme ait olarak yazılan başlıca eserler *Ohannes Paşa'nın "Servet-i Milel" adlı eseri ile Suat Bey'in "İlm-i Servet"i, Musa Efendi'nin "İktisat" yahut "İlm-i Servet" adlı eseri ve Nail Bey Efendi'nin kısaltılmış "İlm-i Servet"leri ve Hasan Tahsin Bey ile refikası tarafından Muallim Şarl Jid'den tercüme edilen eser ve yazarın dört cümleden ibaret olan "İktisad"ıdır...*" Bkz. Çakmak (2001:14-15).

ticaret, yabancı sermayenin teşvik edilmesini ve gümrük duvarlarının kaldırılmasını ve devletin müdahale etmediği bir piyasa sistemini savunmuştur⁵. Diğer taraftan Ziya Gökalp, Musa Akyığıtzade, Tekin Alp gibi iddialı ittihatçılar, iktisadiyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayınlarda Milli İktisat düşüncesini savunmuşlardır.⁶

Bu bağlamda Osmanlı'da ilk iktisat çalışması Prof. Sayar'a göre (2000:262) "... Telif ya da tercüme Türkçe ilk iktisat makalesi, risale veya kitabı batı çıkışlı iktisadi fikirlere açılan ilk ciddi pencere olarak kabul edildiğinden üzerine dikkatleri toplayan bir konu olmuştur. Bu çizgideki araştırmalar, teklifler ve tanıtımlar ilk kez Mehmed Cavid Bey ile başlamıştır." Tevfik Çavdar (1999:455)

Kapitalist Ekonomi Politğin Türkiye'de ilk olarak Sakızlı Ohannes Efendinin İlm-i Servet-i Milet adlı kitabında yankı bulunduğunu görmekteyiz. Ne var ki bu doğrultuda en önemli yapıt, 19. yüzyılın son yıllarında yayımlanan Mehmed Cavid Bey'in İlm-i İktisad adlı dört ciltlik yapıtıdır. O dönemde bu yapıtın kısaltılmış bir örneği, lise düzeyindeki okullarda (Mekteb-i idadiye Mahsus) okutulmuştur...

Osmanlı, birçok açıdan, dünya ülkeleri için önemli bir çekim merkezi olmuştur;⁷ kendi döneminde siyasi ve askerî bakımdan etkin bir konumdayken, acaba iktisadi açıdan neden aynı performansı gösterememiştir?

Bu soru, Osmanlı iktisat tarihi incelemelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle farklı bilimsel yöntemler kullanarak, Osmanlı'daki iktisadi faaliyetleri, gündelik ekonomik ilişkilerin ötesinde incelemeye çalışan "ekol"ler ortaya çıkmıştır. Ancak cumhuriyet dönemine kadar "iktisadi düşünce bağlamında" yürütülen bu tartışma eksenini daha sonra farklı bir güzergâh seyretmeye başlamıştır. Tartışma iktisadi düşünce ekseninden ziyade daha çok "tarihçilikte yöntem" eksenine doğru kaymıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1924 İzmir İktisat Kongresiyle hareketlenen iktisadi düşünce tartışmaları, daha sonra Adolph Hitler yönetiminden kaçarak Almanya'dan ülkemize yerleşen ve İstanbul Üniversitesinde dersler veren,⁸ Ord. Prof. Dr. Wilhelm Röpke Ord. Prof. Dr. Gerhard Kessler, Ord. Prof. Dr. Joseph Dobretsberger, Ord. Prof. Dr. Umberto Riççi, Ord. Prof. Dr. Fritz Neumark, Ord. Prof. Dr. Alexander Rüstow

⁵ Daha detaylı bilgi için Bkz Karaman (2001).

⁶ Daha detaylı bilgi için Bkz. Karakoyunlu (1999).

⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki yeri ve dünya ülkeleri açısından önemi için bkz. Toynbee (2001:33-48) ve McNeill (2001:57-73).

⁸ Daha detaylı bilgi için, http://www.istanbul.edu.tr/iktisat/fakulte_kurulus.php

ve Ord. Prof. Dr. Alfred Isaac ile farklı bir boyut kazandırmıştır⁹. Ancak daha sonra Osmanlı'dan günümüze iktisadî araştırmalar ve tartışmalar daha çok “belgecilik” anlayışı kapsamında ele alınmıştır. Bu çalışmada iki farklı ekolün görüşleri doğrultusunda konu incelenecektir. Bu iki ekol; *Pozitivist İktisat Tarihi Ekolü* ve iktisadî meseleleri sosyal bir tahlil çerçevesinde ele alıp inceleyen *Fikrî-Spekülasyon Ekolüdür*.

Pozitivist iktisat tarihi ekolünün (belgeciliğin) Türk iktisat yazınındaki temelleri Fuat Köprülü'ye dayanmaktadır. Ancak bu ekolün iki önemli ismi (usta-çırak) vardır: *Ömer Lütfi Barkan* ve *Mehmet Genç*. Ayrıca, iktisatçı olmamasına rağmen iktisadî meseleler üzerinde esaslı çalışmalar yapan *Halil İnalcık* da belgecilik ekolünün önemli temsilcilerindendir. Sosyolojik tahlil yöntemiyle Osmanlı iktisadî temalarını inceleyen Fikrî-Spekülasyon ekolünün yöntemi Webergil olmakla birlikte, bu ekolde de usta-çırak ilişkisi içindeki iki önemli temsilci dikkat çekmektedir: *Sabri Fehmi Ülgener* ve *Ahmed Güner Sayar*.¹⁰ Yine iktisatçı olmamasına rağmen iktisadî meselelere Fikrî-Spekülasyon ekolünün yöntemleriyle yaklaşan *Şerif Mardin* de bu ekolün önemli temsilcileri arasında sayılabilir.¹¹

Belgeci ekolün son dönemdeki en önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Genç, makalelerinden müteşekkil, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (2000) adlı eserinde; Osmanlı'nın, sanayi devrimi sonrasında Batı'da meydana gelen ekonomik gelişmelere karşı kayıtsız kalmasını, üç temel özelliğine bağlamaktadır. Bunlar:

1. Provizyonizm (iaşecilik),
2. Tradisyonalizm (gelenekçilik) ve
3. Fiskalizm (varidatçılık)dir.

Mehmet Genç (2000: 45-47), Osmanlı'nın en önemli iktisat politikalarından birinin, ülkenin iaşesinin temin edilmesi olduğunu ve özellikle imparatorluk yapısının korunabilmesi için “kıtlık endişe”sinin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu anlayış ise Osmanlı idaresinin

⁹ Özellikle Röpke'nin “Çağımızın Buhranı” adlı çalışması ufuk açıcı olmuştur. Bu türden çalışmalar daha sonra Fikrî-Spekülasyon ekolünün esin kaynağı olmuştur.

¹⁰ Fikrî-Spekülasyon ekolünü [Mehmed Cavid Bey, Musa Akyiğitzade ve Prens Sabahattin gibi Osmanlı'nın son dönem iktisatçılarına kadar götürmek mümkünse de], Sabri Ülgener ve onun [hayru'l halefî] Ahmed Güner Sayar ile başlatmak daha anlamlıdır (Bkz Reşat Kasaba (1990:119-121) ve Sayar (2000:14-20).

¹¹ Farklı tasnif ve değerlendirme için Bkz. Reyhan (2008).

ekonomik önceliğinin iâşe temini olmasına sebep olmaktadır. O kadar ki, uluslar arası ticaretin yaygınlaştığı bir dönemde Osmanlı'da ihracat izne ve gümrüğe tabi iken, ithalat serbest bırakılmıştır. Bu durum dünyadaki iktisadî politikalarla Osmanlı'nın uyguladığı iktisadî politikalar arasında bir tezat meydana getirmiştir. Nitekim, bu tezat, Osmanlı ticarî faaliyetlerinde işlem maliyetlerinin artmasına yol açmış ve müteşebbis sınıfının uluslar arası çapta uzmanlaşmasına engel olmuştur.

Osmanlı iktisadi politikasının bir diğer temel amacı; kadim iktisadî yapıyı değiştirici ve bozucu her faaliyetin engellenmesidir. Yani, “her ne olursa olsun kadim olan en iyidir.” anlayışının hakim olduğu bir geleneksel zihniyet yapısı söz konusudur. Genç'in (2000:48) ifadesiyle; “Gelecekçilik, sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafâza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme [söz konusu olduğu] takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması, şeklinde tanımlanabilir”.

Osmanlı iktisadının gelişmemesinin bir başka önemli nedeninin “fiskalizm” politikası olduğunu vurgulayan Genç, Osmanlı'nın fiskalizm politikasını, hazine gelirlerini artırabilmek, olarak yorumlamaktadır. Osmanlı hazinesinin en önemli gelir kalemleri “fetih gelirleri” ve “müsadere”ydi. Bu gelir kalemleri yetmediği zaman ise “sikke tağışşına” başvurulmaktaydı.

Nitekim, bu üç amaç, Osmanlı'nın uyguladığı ekonomi politikalarında kullanacağı araçların da devlet eliyle yönlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Diğer bir ifadeyle, devlet, üretim faktörleri üzerindeki kontrolünü artırmış ve/veya onları doğrudan kendi himayesine almıştır. Osmanlı devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde mutlak bir hâkimiyete ve kontrole sahipti. Üretim faktörleri üzerindeki kontrolünü kaybettiği takdirde ciddi bir idarî zafiyete düşeceği, Osmanlı yönetiminin en büyük korkusuymdu (Genç 2000:66-67).

Pozitivist iktisat tarihi (belgecilik) anlayışından farklı olarak iktisadî meseleleri değerlendirmeye tabi tutan Sabri F. Ülgener'in çalışmaları, daha çok zihniyet meselesi üzerine yoğunlaşmıştır. Ülgener, iktisadî meselelerin tahlil edilmesinde her zaman için “belgeler”den hareket ederek bir yargıya varılabilmesinin mümkün olmadığını vurgulayarak tarihçilik anlayışında, sanat ürünlerinden elde ettiği belgelerden yararlanarak, “Fikrî-Speküstasyon” yöntemini uygulamıştır. Ülgener, kullandığı belgeleri şöyle ifade etmektedir (1981:16):

Gerilerde bıraktığımız bir çağ –belki içimizde hâlâ sürüp giden izleri ile beraber– bizzat ve dosdoğru yaşamak imkânına sahip değiliz. Öyle olunca başvurulacak yol, ilerde göreceğimiz başka araç ve imkânlarla beraber çağın *sanat ürünlerindeki* akislerinden, giderek insanımızın mümkün olan ölçüde yüz ve karakter çizgilerine yaklaşılabilmekten ibaret kalır. Sanat ürünleri: Nazım veya nesir halinde tasvirler, mesneviler, divan ve destanlar, hiciv ve mizah yollu takılmalar, hikâyeler vs...[yani sosyal belgeler]

Ülgener’in yakın takipçisi olan, hattâ onun fikirlerini bir adım daha öteye taşıyan Ahmed Güner Sayar, Osmanlı insanının iktisadî faaliyetlere karşı ilgisizliğini şu nedenlere bağlamaktadır (2002:59):

- Osmanlı idarî yapısının mutlakiyetçi bir idarî yapıya sahip olması (devletin bireyin üzerine abanması),
- Bizans’tan ve Asyatik Türk töresinden kalma feodal ağalık şuuru ve
- Bâtını tasavvuf (dünyaya olan bağlılığın çok zayıf olması ve geçimlik bir iktisat anlayışı).

Ülgener ve Sayar, bu nedenler içinde en baskın ve güçlü olanının “Bâtını tasavvuf” olduğunun altını çizmektedirler.

Belgeci ekolün günümüzdeki önemli temsilcilerinden Halil İncalcık, Osmanlı iktisat zihniyeti için Ülgener ve Sayar’ın tespitlerine benzer bazı değerlendirmeler yapmaktadır. İncalcık (2001:83); Osmanlı imparatorluğunun iktisadî anlayışının, kendisinden önceki Ortadoğu imparatorluklarının geleneksel devlet ve toplum görüşlerinden iktibas edildiğini iddia etmektedir. Ayrıca, Osmanlı’da, toplumu oluşturan tüm sınıflar ve ülkenin sahip olduğu bütün iktisadî kaynaklar, hükümdarın gücünü koruma ve artırma yükümlülüğü altındaydı. Bu nedenle, bütün siyasî ve sosyal kurumlar ve her çeşit iktisadî faaliyet, bu hedefe ulaşmak için, devlet tarafından düzenlenmekteydi. Osmanlı toplumsal yapısı, hükümdarı temsil edenler (yöneticiler, askerler, din adamları) ve sıradan teba, yani reaya olmak üzere iki gruptan oluşmaktadır. İlk guruptakiler iktisadî faaliyetlerle ilgilenmiyor ve vergi vermiyordu; ikinci guruptakiler ise üretenler ve vergi ödeyenlerdi. Devletin toplumsal yapıyla ilgili en önemli talebi, her bireyin kendi sınıfında kalmasıydı; bu, siyasî ve sosyal düzene uyumun temel şartı olarak kabul edilmekteydi. Diğer bir ifadeyle, zenginliğe, şan ve şöhrete giden tek yol olarak devlete tâbi olmak ve onun için çalışmak kalıyordu. Yani “sultanizm” idi.¹² Bu konudaki diğer

¹² Max Weber, Osmanlı’nın “patrimonial devletin” en güzel örneği olduğunu ifade etmektedir. Weber’in “sultanizm” olarak ifade ettiği bu yaklaşımı tahlil

bir değerlendirme Şerif Mardin'e (1962) aittir. Mardin, Osmanlı'nın modernleşme dönemindeki en önemli sorununun iktisadî meseleler olduğunu ve bu meselenin temelinde de "mülkiyet" probleminin yattığını belirtmektedir.

Buraya kadar görüşleri özetlenen her iki ekolün tespitleri bizi, klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem kamu politikası alanında hem de bireysel bazda iktisadî gelişmeyi tetikleyici bir "girişimsel faaliyetin" hiç söz konusu olmadığı ve/veya müteşebbis kitesinin ülkeler arası ticaret yapamadığı yargısına ulaştırabilir. Ancak, son zamanlardaki bazı çalışmalar, Turan (1968), Kafadar (1986), Faroqhi (2000) gibi, Osmanlı'nın batıdaki ticari kapitalizm döneminde Venedik'le ve diğer Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilerde bulunduğunu ortaya koymaktadır.¹³ Hattâ, Tayyib Gökbilgin'in 1964, 1968, 1971 yıllarında *Belleten* dergisinde yayımladığı ve özellikle Venedik ile yapılan ticari faaliyetlere ait belgeler ile Şerafettin Turan'ın "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi" adıyla [1968 yılında] yayımladığı makale, Osmanlı'nın uluslararası ticari faaliyetlerinin söz konusu olduğunu göstermektedir. Özellikle Turan'ın "...Venedik'teki *Fandaco dei Turchi*, Türk tüccarlarının oturdukları bir otel, mallarını muhafaza altına aldıkları bir depo ve aynı zamanda alış-veriş yaptıkları bir ticaret merkezi demektir. Kendilerine böyle toplu bir iş yerinin ayrılması için de. *Venedik*'e gelen Türk tacirlerinin sayısının hayli kabarık olmasının gerektiği tabii idi" şeklindeki tespitleri, Osmanlı'da uluslararası ticaretin olmadığını iddia etmeyi güçleştirmektedir. Bu çelişik izahlar,

eden İnalçık (1994a:5-26); batı toplumlarında sosyal yapının "sınıf" özelliklerine göre belirlendiğini, ancak doğu toplumlarında toplumsal yapının "statü" düzenine göre şekillendiğini, bu durumda "statü"leri belirleyen veya yönlendiren otoritenin aynı zamanda toplum yapısını da belirlediğini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle sınıfsal yapının geçerli olduğu bir toplum yapısında; alt tabakada bulunan bir iştirinin çalışarak, belirli bir zaman sonucunda, işveren olabileceği hakkı bulunmaktadır. Yani toplum katmanları arasında bir "geçişkenlik" söz konusudur. Ancak, statü düzeninin geçerli olduğu toplumlarda, geçişkenlik yoktur. Osmanlı devleti de statü düzenini muhafaza etmek için, "halkı, devlet için mâh-luk eylemiştir." Ayrıca mülk ve mülksüzlük, "sınıf" yapısı için temel bir ayıraç olurken, "statü" düzeninde mülk her zaman için temel belirleyici değildir. Toplumsal yapı daha çok hükümdarın mevki ve iktidar dağıtımına göre belirlenmektedir. Zenginliğe ve şerefe giden tek yol, hükümdar ve onun idari alanıdır.

¹³ Mehmet Genç'in (2000:24), Osmanlı'nın vergi gelirleri ile ilgili yaptığı arşiv çalışmalarından elde ettiği bulgulara göre de sanayi ve ticaret faaliyetleri önemli bir seviyededir. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar vergi kalemlerinin büyük bölümü "...zirai sektörle alâkalı idi; ama aralarında sanayi ile alâkalı olanların sayısı da az değildi" ifadesi de bu görüşü desteklemektedir.

yukarıda ifade edilen iki ekolün uyguladığı farklı yöntemlerden kaynaklanmaktadır.¹⁴

Elbette ki bir dönemin siyasî gelişmelerini belirleyen Osmanlı devletinin, ticarî alanda da etkinliğinin olması gerekir. Ama, devletin uyguladığı kamu politikaları, “günü kurtarmak” anlayışıyla yapılmış faaliyetler olmakta ve müteşebbislerin üzerindeki *atalet hissini* de artırıcı bir rol üstlenmektedir. Başka bir ifadeyle girişimcilik yapma arzusunda olan bir sınıf olmuş olsa bile, devlet ve/veya toplumun sahip olduğu zihniyet yapısı, girişimcinin daha fazla ticaret yapmasını engelleyici bir rol üstlenmiştir. Tüm bu nedenlerden dolayı, Osmanlı iktisadî yapısı ne batının iktisadî gelişmesine ayak uydurabilmiş ne de kendi kendini yenileyebilmiştir. Sonuç itibarıyla, sanayi devrimiyle birlikte batıda meydana gelen iktisadî değişimler sosyal, siyasî, hukuksal birçok alanda gelişmeler meydana getirirken, Osmanlı İmparatorluğu ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren batıyla arasındaki mesafeyi azaltmaya çalışmış ve batıda meydana gelen değişimlerle karşılaşmaya başlamıştır. Osmanlı, batıyla arasındaki en önemli farkın iktisadî bakımdan cereyan ettiğini; kendi iktisadî faaliyetlerini değiştirmesi (Mardin 1962:1) ve özellikle uluslararası ticari faaliyetlere uyum sağlaması gerektiğinin farkına varmıştı. Ne var ki batıdaki iktisadî gelişmenin temel dinamikleri iyi anlamadığı için yanlış tercihler söz konusu olmuştur.

İktisadî yapıda değişiklik meydana gelmeyince, batının değer yargılarıyla hesaplaşan, kamu politikalarını ticareti geliştirici veya artırıcı yönde kullanan, müsadereye karşı koyan, mülkiyet haklarını hukuksal bir zemine oturtmak için mücadele eden, lonca sisteminin serbest teşebbüsü

¹⁴ Bu konudaki en önemli eleştiriler Surayya Faroqhi'den gelmektedir. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* adlı çalışmasında, Ülgener'in yaklaşımını çok “geleneksel” olarak nitelendirmektedir. A. G. Sayar, Faroqhi'nin bu eleştirisini şöyle değerlendirmektedir (1998:375); “...Faroqhi'nin ampirik bulgulara basarak ileri sürdükleri, aslında, ultra amprisist [pozitivist] tarihçilerle fikrî-spekülaşyonla yoğrulan sosyal bilimciler arasında var olan çatışmanın tipik bir uzantısıdır. Bu tür çatışmada Ülgener'in bazı genellemeleri ile belli bir dönemde ampirik bulgulara ters düşmesi de gayet tabiidir. ..Ülgener'in yakaladığı “konak hayatı” gerçeğinin ardındaki tüketim olgusunun göstermelik olmasını, bunun da rasyonel firmayı oluşturacak iktisadî perhizkârlıkla bir ilintisinin bulunmadığını, dolaylı olarak, göstermektedir.” Ülgener, Weber'den hareketle, bireysel çaptaki girişimlerin kalıcı ve sürekli olmadığı için, kurumsal girişimciliğin, yani “firma”nın ortaya çıkamadığını ifade etmektedir. Yoksa genel anlamıyla irili-ufaklı girişimsel faaliyetin Osmanlı'da söz konusu olduğu muhakkaktır. Ancak, önemli olan, bu tür girişimsel faaliyetlerin *kalıcılığı* ve *sürekliliğini* sağlayacak bir iktisadî yapının ve zihniyetin olmamasıdır.

engelleyici bir unsur olduğu için kaldırılmasını isteyen bir müteşebbis (burjuva) sınıfı Osmanlı'da ortaya çıkmamıştır. Ülgener'in ifadesiyle (1981:198):

...Gelişim çizgisi, hemen söyleyelim ki, Batıda da pürüzsüz yürümüş sayılmaz...profesyonel tüccar ve iş adamı orada da geniş bir yığın içinden çok yavaş olarak belirmiştir: Manastırlardan geçinen, harpte orduya yazılan ve fırsat buldukça yağmacılıktan çekinmeyen savruk, tam manasıyla çapulcu bir ayak takımı! Yaşadıkları bunca olağan risklerini göğüsleyerek bir yerden öbürüne, bir ülkeden diğerine mal alıp satmak gibi belâlı bir işin üstesinden gelebilenler, bu yarım pa-buç maceracılar kalabalığı içinde yetişmiş, gözlerini açmış olabilirdi. Ne var ki, Batıda tüccar ve özellikle sermayeci, uzun bir gelişme sonunda yine de ayrı bir sınıf olarak belirme şansını elde etmiş; hatta kendilerinden pek de hoşlanmayan devlet ve kilise karşısında yerine göre dik başlı bir topluluk halinde mevki alabilmiştir. Bizde ise, görünüşe bakılırsa, *iş adamı diyebileceğimiz bir tabaka, nüfuz ve iktidar sahiplerinin (ümera ve ulemânın) kâh kayırcı, kâh kahredici davranışı karşısında ufala ufala istiklâline hiçbir zaman kavuşmadan sinsi ve sığıntı halini daha uzun zaman sürdürecektir.*"

Dolayısıyla batının XV., XVI., ve XVII. yüzyıllarda yaptığı kurumsal değişiklikler Osmanlı'da ancak, XIX. yüzyılda, dış şokların ve baskıların sayesinde meydana gelmiştir. Orta Çağdan kalma ticari anlayış, ne yazık ki XX. yüzyıla kadar Türkiye'deki iktisadî kurumlar ve aktörler üzerinde çok etkili olmuştur. Ticari zihniyetini değişime ve yeniliğe kapatmış olan veya en azından değişime direnen Osmanlı iktisadiyatı, uluslar arası iktisadî yapıyla bütünleşememiştir.

Buraya kadar genel hatlarıyla ifade edilen Osmanlı iktisadî zihniyetinin, Osmanlı iktisadî yapısının gelişmesinde ne tür etkileri olduğunun ele alınması daha sonraki değerlendirmeler için gereklidir. Bu nedenle, şimdi, piyasa ekonomisinin üç temel kurumu olan mülkiyet, fiyat sistemi ve girişimciliğin, Osmanlı'da bulunduğu kabulü veya Osmanlı'da ne anlam ifade ettiğini açıklamak yararlı olacaktır.

Osmanlı'da Adam Smith Fikriyatının Temel Kurumlarının Ortaya Çıkışı

Batıdaki iktisadî gelişmenin temelinde girişimcilik ruhu bulunmaktadır. Batıdaki girişimsel ruh ticari hayatı canlandırmış, uluslararası ticareti başlatmış, şehir-devletlerini inşa etmiş, kilisenin iktisadî faaliyet üzerin-

deki baskısını azaltmış ve sonuçta Adam Smith Fikriyatının (piyasa ekonomisinin) üç temel kurumu olan “*özel mülkiyet*”, “*serbest fiyat sistemi*” ve “*hür teşebbüs*”ü ortaya çıkarmış ve kurumsallaştırmıştır. Bu gelişmeler XIX. ve XX. yüzyıllarda teknolojik gelişmeleri artırarak batı toplumunun iyi bir hayat seviyesine ulaşmasını sağlamıştır.

Batıdaki bu gelişmeler karşısında Osmanlı İmparatorluğu tedirgin olmuştur. Osmanlı'nın Avrupa'daki genişlemesi durmuş, İmparatorluk teknik bakımdan gelişmesi yavaşlamış bir hâlde XIX. yüzyıla girmiştir. Osmanlı idaresi sermaye birikimine giden yolu, mirî arazi, narh, müsadere, kötü vergileme sistemi ile engellemekteydi. Devletin piyasaya yönelik bu engeline bir de “geleneksel dinî” anlayışın “maddeyi” *hor* ve *hakir* görmesi eklenince, tam mânâsıyla gelişmeye müsait olmayan bir “piyasa” söz konusu olmuştur (Sayar 1998: 311). Osmanlı, bu eksikliğin giderilebilmesi için iktisadî ve hukukî yapıda değişiklik yapılmasının gerekli olduğunu kabul ediyordu. Nitekim, XIX. yüzyıla girerken cari olan iktisadî ve hukukî yapısı sebebiyle dünyadaki gelişmelere uyum sağlayamamış olan Osmanlı'nın, XIX. yüzyılda da dünyadaki ekonomik gelişmelere ayak uyduramamasının iki temel sebebi bulunmaktadır (Keyder 2000:101):

1. “Özel Mülkiyet”in ve toprak sahibi “ticari sınıfın (burjuva)” bulunmaması. Diğer bir ifadeyle sermaye birikim sürecini sağlayacak olan “ticari tarım”ın gelişmemesi. Zaten batının aksine Osmanlı'da “çitleme hareketi” de söz konusu olmadığı için, batıda iktisadî gelişmenin sağlanmasında önemli bir paya sahip olan “özel mülkiyet” kurumu Osmanlı'da gelişmemiştir.¹⁵

2. Bürokrasinin yönetici sınıf olarak ayrıcalıklı bir konumda olması. Hattâ batıdaki burjuva sınıfını temsil etmesi.

Osmanlı bir nevi bürokratik bir imparatorluktur. Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasinin hâkimiyeti, hem ekonomik hem de siyasal açıdan söz konusudur. Osmanlı devletinde bürokrasi, siyasal hayatta daima önemini korumuş ve özellikle iki yüz yıllık modernleşme çabaları boyunca bu sürece geniş ölçüde öncülük etmiştir (Heper 1974:1). Osmanlı bürokrasisinin ekonomik bakımdan en önemli özelliği, ticari faali-

¹⁵ Osmanlı'da XVI. yüzyılda özel mülkiyetin olduğu “çiftlik”lerin bulunduğu İnalçık (1998:17-35) ve Veinstein (1998:36-56) tarafından ifade edilmekte. Ancak özelleştirilmiş büyük çiftliklerin var olmasına rağmen, bunun çok kısıtlı ve marjinal olduğu ifade edilebilir. Var olan çiftliklerde ise, Ülgener'in deyimiyile, “konak hayatı” tarzında gösterişe/tüketime yönelik bir iktisadi yapı söz konusudur.

yetler üzerindeki “denetim ve uygulayıcı”lık yetkisidir. Bu açıdan batıdaki bürokratik yapı ile Osmanlı bürokrasisi uyum sağlayamamıştır. Nitekim, Osmanlı'nın XIX. yüzyıla kadarki iktisadî örgütlenmesi de bürokrasinin iktisadî faaliyet üzerindeki etkinliğini artırmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü, tarım toplumu olan Osmanlı, tarımsal artığı ticarî pazarlara ulaştırabilmek veya aktarabilmek için tüccarları (girişimcileri) değil, mültezimleri (bürokratları) tercih etmiştir. Diğer bir ifadeyle, pazarlanabilir ihtiyaç fazlası tarım ürünleri, devletin belirlediği mültezimler eliyle ticarî merkezlere ulaştırılmıştır..¹⁶

Tarımsal üretimde bulunan köylüler ile merkezî otorite arasındaki bu ilişki, hem gündelik ihtiyaçlarını karşılayabilen köylüleri hem de köylüye güvenlik, adalet gibi hizmetleri tedarik eden devleti tatmin edici bir özelliğe sahiptir. Tabî ki devlet ile köylü arasındaki ilişkiyi sağlayan “sivil bürokrasi”ydi.¹⁷ Bu nedenle, tarımsal artığa el koyma tarzını değiştirmeye yönelik her türlü teşebbüs; sadece küçük çapta üretim yaparak hayatını idame ettiren köylüler değil, aynı zamanda merkezî bürokrasi de mevcut toplumsal sisteme yönelik bir tehdit olarak algılanmış ve karşı çıkmıştır (Keyder 2000:16).

Osmanlı tarımsal artığını, pazarlara ulaştırma konusundaki devlet örgütlenmesinin zaafiyetiyle birlikte, tarım arazilerinin mülkiyet yapısı da “ticarî tarım”ın gelişmesinin önündeki önemli bir engeldir. Çünkü, özel mülkiyet söz konusu olmadığı için, üretim araçlarının yenilenmesi veya geliştirilmesi pek mümkün olmamaktadır. Osmanlı tarım toplumunun üretim aracı da, bir çift öküz ile çekilen *kara sabandır*. Köylünün ekip biçtiği *mirî arazi*, Osmanlı rejiminde farklı bir anlam taşıyordu. Mirî toprak rejimi (İnalçık 1996:3-4); devlete, bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Mirî arazi, yani

¹⁶ “XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı idarecileri her nahiye ve kazanın, tahıl açısından kendine yeterli olması gerektiğini varsayıyorlardı. Kazalar arası tahıl ticareti, merkezî idareden özel izin alınmasını gerektirirdi. Başkentin iâşesi ve Ege adaları gibi tahıl üretiminin yetersizliği bilinen bölgelerin yiyecek gereksiniminin karşılanması için özel izin belgeleri verilirdi. Taşra kentlerinin ise yalnızca kendi kazalarında yetiştirilen tahılları tüketmesi beklenirdi” (Faroqhi 2000:235).

¹⁷ Metin Heper (1974:3), Osmanlı-Türk devletinde bürokrasinin sadece “uygulayıcı”lık özelliğine sahip olmadığını, aynı zamanda, siyasal çıkarların bir temsilcisi olduğunu vurgulamaktadır. Batı toplumlarında bürokrasi, girişimcilerin veya burjuvazinin, diğer bir ifadeyle çıkar ve baskı gruplarının yönlendirdiği bir kurum iken Osmanlı'da bürokrasinin kendisi bizzat çıkar ve baskı grubu olma özelliğine sahiptir.

devletin *rakabesini* (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mirî arazi yalnız hububat ziraatı yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvani enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu *raiyyet çiftliği*, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir. Özetle ifade edecek olursak, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur.¹⁸ Sonuç olarak, tarımsal artığı değerlendirebilme ve geliştirebilme kabiliyetine sahip olamayan Osmanlı, bir türlü sermaye birikim sürecini sağlayamamıştır. Hem iktisadî örgütlenme tarzı hem de mülkiyet yapısı buna engel teşkil etmiştir. Mülkiyet haklarını piyasayla uyumlaştıramayan devlet, üretim faktörlerini yönlendirmiştir.¹⁹ Dolayısıyla, piyasadaki oyuncuların durumunu belirleyen “fiyat” mekanizması da oluşmamıştır.

Osmanlı’da Girişimcilik

Bu bağlamda, Osmanlı’daki iktisadî yapı ve girişimcilik yapısıyla ilgili tartışmaları, sanayi devrimi öncesi ve sonrası olarak değerlendirmeye tâbi tutmak çalışmanın kapsamı açısından daha yararlı olacaktır.²⁰

Sanayi Devrimi Öncesinde Osmanlı’da Girişimcilik

Sanayi devrimi öncesindeki girişimcilik kavramı, genel olarak, gezgin tüccar faaliyetlerini kapsamaktadır. Ayrıca, batıda sermaye birikim süre-

¹⁸ Osmanlı’da özel mülkiyet sadece ev, bahçe ve bağlarda söz konusuydu. Tarlalar, meralar, kısaca ticarî tarıma elverişli alanlar devletin mülkiyeti ve idaresi altındaydı. Bu mülklerin sadece zilyetlik hakkı devredilebilirdi (Faroqhi 2000:299-300). Ancak, Osmanlı İmparatorluğu, hem Anadolu’da hem de Balkanlar’da yayıldığı dönemde, bu kuralın dışına çıkmıştır. Bazı Osmanlı sultanları, arkadaşlarına Balkanlar’da geniş toprakları mülk olarak hibe etmişlerdir. Bu mülklerin bazıları daha sonra vakıf haline dönüştürüldü; fakat diğerleri hibe yapılan kişilerin ailelerinin elinde kaldı (Faroqhi 2000:323).

¹⁹ Ö. Lütfi Barkan’ın yayımladığı 1527-1528 yıllarına ait bütçeye göre söz konusu yıllarda Osmanlı’nın % 88 oranında devlet mülkiyetindeki Mirî arazilerden, % 12 oranında ise özel mülkiyet ve vakıflardan gelir elde etmiştir. Şevket Pamuk ise Mısır’ın kapsam dışı kaldığı bu çalışmadan hareketle Osmanlı’da XVI. yüzyıldaki mülkiyet dağılımının % 80’inin (4/5’i) devlet, % 20’sinin (1/5’i) özel mülkiyet olduğunu ifade etmektedir (Pamuk 1987:63).

²⁰ Osmanlı’da “girişimcilik” fikriyatının iktisadî düşünce açısından değerlendirilmesi için bkz. Sağlam (1994).

cinin gelişmesinde tarımsal artığın etkin kullanımı önemli bir rol oynadığı daha önce ifade edilmiştir. Bu durumun Osmanlı'da neden kabul bulmadığını tespit edebilmek için; toprak mülkiyeti, esnaf yapısı, lonca ve müsadere olguları bağlamında Osmanlı klasik dönemindeki (1300-1700) tüccar-ticaret ilişkisi girişimcilik açısından ele alınıp incelenmesi gerekir.

Sanayi devrimi öncesinde her toplumda olduğu gibi XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunda da ekonomi esas olarak tarımsal faaliyetlere dayanmaktaydı. Nüfusun %90'ı kırsal alanlarda yaşamaktaydı. Bu kırsal nüfusun büyük bir bölümü devlet mülkiyetindeki topraklar üzerinde ve aile işletmeleri şeklinde tarımsal faaliyetlerle uğraşmaktaydılar. İşledikleri toprak miktarı ve sağladıkları gelir açısından tarımsal nüfus arasında önemli farklılıklar söz konusu değildi. Ancak, kırsal nüfusun, özellikle doğuda, önemli bir bölümü de aşiretler halinde göçebe olarak yaşıyordu ve daha çok hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Nüfusun geriye kalan %5 veya %10'luk bir kısmı ise şehirlerde ikamet etmekteydi ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatkârlık ve tarım-dışı faaliyetlerle iştigal etmekteydi (Pamuk 1987:39).

Osmanlı devleti, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadarki “tedrici inkişafı” içinde ortaya çıkan temel özellikleri ile “klasik” diye nitelenen dönemde, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar önemli bir değişiklik geçirmeden varlığını sürdürmüştür. Klâsik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile (muhtevası ve hedefleri olan) bir iktisat politikasından, devlet yapısı içinde özellikle iktisadî politikalarla meşgul olan kurumların varlığı bakımından, bahsetmek kolay değildir. Devletin hâkim olduğu iktisadî yapıdaki faaliyetler, iktisadî bir fonksiyon olmanın ötesinde ekseriyetle siyasî, dinî, askerî, idarî veya malî nitelik taşımaktadır (Genç 2000:43). Bu zaafın esasını Osmanlı kültürünün bir “fetih-gazâ” kültürü taşımış olmasında aramalıyız.²¹ Böyle bir anlayış devlet gelirlerini fetihlere bağlamaktaydı. Fethedilen topraklardaki vergiye tâbi olacak (tarımsal arazi, imalathane, değirmen gibi) iktisadî kaynaklar, Osmanlı bürokrasisi tarafından “Tahrir Defterlerine” kayıt edilirdi (Pamuk 1987:45). Nitekim, Osmanlının klâsik dönemde elde ettiği askerî başarılar, gelir kaynaklarını da artırmıştır. Ancak, süreklilik arz edemeyen bu iktisadî yapı, nihayetinde “verimlilik” üzerine kurulu bir iktisadî yapıya dönüşümü de sağlayamamıştır (Mardin 1962:3). Her ne kadar ülkenin makro

²¹ Osmanlı'nın, zannedildiği gibi, “sürekli yürüyüş halindeki bir ordu” olmadığını ifade ederek bu görüşü eleştiren Faroqhi (1998:17), bu durumun sadece Osmanlı'ya özgü olmadığını, aynı dönemde diğer ülkelerde de (mesela Prusya, Fransa gibi) askerî harcamaların çok fazla olduğunu belirtmektedir.

yapısıyla ilgili olarak, yukarıdaki tespitler doğru olsa da, istisnai olarak ülke içinde ve kısmen ülke dışında ticarî faaliyetlerde söz konusudur. Osmanlı'nın klasik dönemdeki ticari faaliyetleri, daha çok, devletin belirlemiş olduğu ticaret merkezlerinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı'nın klâsik dönemdeki önemli ticaret merkezleri *Bedestenler*, *Kervansaraylar* ve *Hanlardır*. Bedesten,²² Osmanlı'nın ülke içi ticarete kullandığı önemli bir merkezdir. Bedesten yakınında daima gezgin tüccarların konaklayacağı *hanlar/kervansaraylar* inşa edilmiştir. Bu ticaret merkezlerinden kent dışındaki işlek yollar üzerinde olanları, tüccarlar için güvenli geceleme yerleri oluşturur, bazen de askerlerin yerleştirildiği kaleler olarak kullanılırlardı. Bedestenlerde, genelde, ipekli kumaş, kadife, kaftan, astar malzemesi, battaniye, mücevherat, altın, gümüş ve esirler ile Halep ve İran'dan getirilen mallar satılmaktaydı. Özel mülkiyete ait bedestenler mevcut olmakla birlikte, bedestenlerin çoğu vakıflara aittir (Faroqhi 2000:33-34). Hanlar daha çok mal adlarına veya tüccar gruplarına göre anılmaktaydı. Yani hanlar, ticari faaliyetlerdeki uzmanlaşmaya göre şekillenmekteydi.²³ Ticaret merkezlerini kullanarak ticari faaliyetleri denetleyen Osmanlı, aynı zamanda uzun mesafeli ticarî faaliyetleri de kontrol altında tutmak için kervansarayları etkin olarak kullanmıştır. Hattâ, kervansarayların korunması için bazı köylerin "ahalisi" Osmanlı hükümetince "derbentçi" olarak görevlendirilmiştir.

Buraya kadar ifade edilenler doğrultusunda, Osmanlı klâsik dönemindeki ticarî faaliyetleri ikiye ayırmak mümkündür: Birincisi, bölgesel ve uluslararası ticaretle meşgul olan *tacirun* (tüccar sınıfı) ve diğeri ise zanaatkârlık yapan *esnaftır*. Osmanlı'da da tıpkı batıdaki gibi yerleşik

²² Türkçe'de bedesten olarak yerleşmiş bulunan kelimenin "bezistan"dan geldiği ileri sürülmüştür. Bedestenler başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silahlar, müzeyyen konu takımları ile değerli kumaşların da satıldığı yerlerdir (Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, Bedesten Maddesi, C.5, s. 302-311). Kural olarak Bedestenli kent, bir uluslararası ticaret merkezidir. Bu sınıftan şehirler, genellikle yoğun nüfusa sahiptirler ve nüfusunun bir bölümü yönetici sınıflarla daha çok ithalatçı olan zengin tüccarlardır, ki bu tüccarlar nadide malların ticaretiyle uğraşmaktadırlar. Bedestenin ticarî ve malî fonksiyonları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık (1994b:119-135).

²³ Meselâ, İstanbul'da adını esnaf gruplarından alan mahalle veya semtler mevcuttur. Divitçiler, düğmeciler, fermeneciler, fincancılar, kâğıthane gibi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Solak (1994:81-91). Ayrıca XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar İstanbul'da [gayrimüslimlerin ticari faaliyetlerini artırmasıyla birlikte] çoğu Eminönü ve Galata'da olan 300'ün üzerinde ticaret hanının yapıldığı saptanmıştır (Küçükkalay 2001:117).

(kaid) ve gezgin (seffar) tüccar söz konusudur. Bedestenler daha çok yerleşik tüccarın faaliyette bulunduğu yerlerdir. Gezgin tüccarlar ise hanlar ve kervansarayları kullanmaktaydılar. Uzun mesafe ticaretine yönelik ulaşım mekanizmaları gelişmediği için, “yükte hafif pahada ağır” malların ticareti söz konusuydu. Hububat gibi taşınması daha güç olan ürünlerde uzun mesafeli ticaret, ancak deniz taşımacılığının elverişli olduğu durumlarda mümkündü. Bu dönemde Osmanlı'nın uzun mesafeli ticaretinin üç ana ekseninde olduğu görülmektedir (Pamuk, 1987:82-85): Doğu-Batı yönünde; Müslüman tüccarların yürüttüğü bu ticaret, Osmanlı-İran ürünlerini (ham ipek, lüks tekstil, baharat, altın ve gümüş) kapsamaktaydı. Orta Doğu bölgesindeki ikinci ticaret eksenini kuzey-güney yönünde; Anadolu ile Suriye ve Mısır arasında geliştirmişti. Bu eksen üzerindeki mal akımları özellikle başkent İstanbul ile Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması açısından önem taşıyordu. Mısır ve Suriye'den Hindistan kökenli baharat ve çeşitli boya maddeleriyle pirinç, buğday, un, şeker, sabun gibi temel mallar ithal ediliyor, bu bölgelere tahta, demir, demirden yapılmış araç ve gereçler, ipekli ve diğer tekstil ürünleri ihraç ediliyordu. Yine güney-kuzey yönündeki ticaret eksenini; Osmanlı uyruklu gayrimüslim tüccarlar ile Müslüman tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Boğazların Avrupalılara kapatılmasıyla birlikte, Karadeniz Türklerin tekeline girmişti. Karadeniz'in kuzeyine ve oradan da Polonya ve Rusya içlerine kadar uzanmaktaydı. Kısacası, Osmanlı'da uzun mesafe ticaretleri, daha çok; İran'a giden kervanlar, Hac Yolu ve Anadolu'da bölgeler arasında söz konusuydu. Osmanlı'da yerel ticaret (Faroqhi 2000:69-80); köyden kente ve derbentler, hanlar, zaviyeler arasında yapılmaktaydı.

Osmanlı'da bakkallar, fırıncılar, börekçiler, helvacılar, kasaplar, aktarlar, aşçılar, şerbetçiler gibi temel gıda ticaretiyle uğraşan esnaf var. Ayrıca tekstil, maden işletmeciliği, dericilik, çinicilik ve ağaç işleri alanında faaliyet gösteren esnaf grupları da söz konusuydu. Esnaf gruplarının ürettiği mal ve hizmetlerin (daha çok tekstil ağırlıklı), hem yurt içinde hem de uluslar arası alanda ticareti söz konusu olmuştur.²⁴

Esnafın yaptığı faaliyetleri bir “oto-kontrol” mekanizması gibi işleyen, ama aslında devletin denetim ve gözetiminde bulunan *loncalar* eliyle yönlendiren Osmanlı, iç ticaret hacminin daralmasına sebebiyet vermiştir. Nihayetinde lonca kurumu, iktisadî bir kurum olmaktan çok, devletin uyguladığı sosyal içerikli programlara uyumlu bir sosyal ku-

²⁴ Osmanlı'daki esnaflık ve mesleklerin özellikleri ile kapsamı için bkz. *Osmanlı Zamanındaki Meslekler*, Kuveyt Türk Yayıncılığı (2004).

rumdu.²⁵ Osmanlı'da esnaf örgütleri, hem devletin [sarayın] hizmetleri için çalışan esnaflardan²⁶ hem de genellikle şehir ve kasabalarda bulunan serbest esnafların teşkil ettiği birliklerden oluşmaktadır. *Eşitlikçi bir iktisadî zihniyet*, esnaf birliklerinin varlığının temel sebebiydi. Bedesten gibi ticari merkezleri denetim altında tutan Osmanlı, idaresi altındaki esnafların küçük çapta ve birbiriyle ilişkili bir halde bulunmasını *esnaf örgütleri* eliyle sağlayarak, hem kaynak dağılımını hem de gelir dağılımını “eşitlik” esasına göre düzenlemiştir.

Esnaf örgütlerinin hammadde, işçi, tezgâh sayıları bakımından, birbirine yakın büyüklükteki üyelerden oluşan bir zümre olarak doğması devlet tarafından bir kere sağlandıktan sonra, örgüt kendi dinamiği içinde bunu sürdürmüştür. Ayrıca, piyasanın temel dinamiği olan *rekabet* kavramı, esnaf örgütleri tarafından “törpülenerek” *işbirliğine* veya *dayanışmaya* dönüştürülmüştür (Genç 2000:71-72). Osmanlı esnafının piyasa şartlarına göre rekabete tâbi olmaması; ülkenin, hem kaynak dağılımının etkinleştirilebilmesinden hem de maliyetin minimize edilmesinden, mahrum kalmasına sebep olmuştur. Başka bir ifadeyle Osmanlı idaresinin; piyasa aktörlerinin kendi arasındaki rekabetine güvenmeyerek, devlet eliyle “adaletli” ve “eşitlikçi” bir esnaf yapısı oluşturmaya çalışması, hem esnafın kâr marjını düşürmüş hem de maliyetleri artırmıştır. Ayrıca, esnaf örgütlerinin temsilcilerinin keyfilğine de sebebiyet vermiştir.²⁷

²⁵ “Her şehirdeki esnaf örgütleri başlıca iki grup olarak görülüyordu: inşaat sektöründe faaliyet gösteren ve sayıları 40 kadar olan esnaf örgütleri bir grup olarak devletin tayin ve esnafın tasvip ettiği *Mimar Baş* veya *Mimar Ağa*'nın denetim ve nezareti altında bulunurlardı. İnşaat sektörü dışında kalan esnaf örgütlerinin tamamı, ayrı bir grup olarak kendi seçtikleri ve yerine göre *Şeyh-i Seb'a* veya *Ahi Baba* diye isimlendirdikleri bir şeyhin genel nezareti altında bulunmaktadır” (Bkz. Genç 2000:295). Osmanlı'daki esnaf grupları ve zanaatkâr ustalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Kütükoğlu 1983:56-86).

²⁶ “Osmanlı sarayının ve kapıkulu askerlerinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayan zümrelerden oluşan saray esnafı...Koçi Bey'in kaydettiğine göre...2000 civarındaydı. Sayıları ihtiyaca göre artan veya azalan saray esnafı saraya alınan kabiliyetli acemi oğlanlarından seçilir, daha sonra bunlar çıkraklıktan ustalığa yükselirdi” (Esnaf Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi XI*. Cilt, s. 423-424).

²⁷ “Osmanlı toplumunda birbiriyle açık ve/veya gizli bir mücadele içinde bulunan farklı toplumsal gruplar mevcuttur. Mesela loncalar. Zanaatkârlar [lonca üyeleri] sevmedikleri rakipleri için “hamdest”, yani yeterince yetişmemiş gibi ifadeler kullanarak onları aşağılıyor veya lonca vasıtasıyla etkin olmaya çalışıyordu. Lonca kurallarına uymayan zanaatkâr, sadece ekonomik yönden değil, toplumsal olarak da dışlanıyordu” (Faroqhi 1997:13-14). Yine Faroqhi'nin (2000:279-285) tespitine göre “tefecilik” veya yiyecek kaynaklarının fiyatları

İktisadî örgütlenme bakımından özel girişimciliğin gelişmesinin engellenmesi, esnafın sadece lonca sistemi içerisinde kalmaya mahkûm edilmesi, ayrıca sayısının artmasına da müsaade edilmemesi ve esnafın üreteceği malın fiyatının “eşitlik” anlayışı doğrultusunda devletçe belirlenmesi [narh uygulaması],²⁸ uygulanan vergi politikasının aşırılığı,²⁹ usta-çırak ilişkisinin çok otoriter olması, ustanın elde edeceği gelirin çırağın elde edeceği gelirin birkaç mislinden fazla olamaması³⁰ ve en önemlisi “kaliteli mal” veya “kullanışlı mal”;³¹ üretme zorunluluğu gibi uygulamalar Osmanlı esnafını uzmanlaşma,³² yenilik yapma ve ticari spekülasyonlardan mahrum etmiştir. Nihayetinde loncalar, *Osmanlı devletinin en önemli regülasyon* kurumları olmuştur. Devlet mümkün olduğunca loncaların iç işlerine karışmamıştır. Ancak, loncalar vasıtasıyla,

üzerinde “spekülasyon” yapanlar [ve lonca denetimi dışına çıkanlar] haksız gelir elde ettikleri gerekçesiyle İstanbul’a (başkente) kasap olarak sürülüyorlardı. “İstanbul’da kasaplık yapmaya uygun oldukları ileri sürülen 100 kişinin yaklaşık % 40’ı Müslüman, % 60’sı ise gayrimüslimdi...Mühimme kayıtlarında, zengin taşralıların zorla, İstanbul’a kasap yapılmasına ilişkin otuzdan fazla fermana rastlanmıştır. Bu kişilerin saptanmasında en önemli kıstas *adayın zenginliği*ydi... İstanbul’a kasap olarak atananların, tıpkı diğer sürgünler gibi, oturdukları yerle bütün bağlarını (ekonomik ve diğer) koparmaları, mallarını satmaları ve ailelerini de başkente götürmeleri gerekirdi.”

²⁸ En önemli narh uygulaması kâr üzerine konulmaktaydı. Mesela “meşru kabul edilen kâr haddi %5 ile %15 arasındaydı” (Genç 2000:75).

²⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nun uyguladığı vergi politikasının aşırılığı ve keyfiliği ile ilgili olarak bkz. (Sahillioğlu 1978:157-174).

³⁰ Genç’in tespitine göre (2000:302): “Esnaf örgütlerinde en zengin usta, orta gelirli ustadan en fazla %50 ile %100 arasında değişen bir üstünlük kazanabilir, en fakiri de ortalamanın aynı oranlarda altında bulunabilirdi...” Aynı şekilde (Genç 2000:74): “XIX. yüzyılın başlarında, en fakir ustalarla en zengin ustalar arasında servet bakımından farklılaşma derecesi dört ila yedide bir oranındadır. Bu durum XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha düşükken, XIX. yüzyılda lonca sisteminin etkisini kaybetmeye başlamasıyla birlikte kâr elde etme güdüsü ve giderek gelir farklılığını da artmaya başlamıştır”.

³¹ Ülgener’in ifadesiyle (1981:87); “...bu, alelade miktar ve sayı bolluğunda değil, her şeyden evvel evsaf [özelliklerin] mükemmelliğinde, kalite üstünlüğünde ifadesini bulan bir kıymet anlayışıdır...*mübadele kıymeti* yerine *istimal [kul lanma]* kıymetini ölçü edinen bir görüş ve anlayış tarzı!”

³² Ancak Mehmet Genç (2000:306), “Osmanlı Esnafı ve Devlet” adlı çalışmasında, özellikle Osmanlı debbag [derici] esnafının XIX. yüzyıla kadar mesleki sınırlarını koruyup geliştirerek, Avrupa’nın yüksek gümrük duvarlarını aşip ihracata devam edebildiğini ve rakipsiz kalmayı başardığını ifade etmektedir.

üretim birimlerinin ürettikleri malların kalite, fiyat ve miktarına müdahale edip, piyasa rekabetini önlemiştir.³³

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı esnaf örgütü, ticari bir kuruluş olmaktan çok sosyal içerikli ve özellikle de “dinî” bir kurum olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Sadece ahlâkî endişelerle piyasaya müdahale etme gereğini duyan esnaf örgütleri, Osmanlı ticari hayatında “özel teşebbüsün” gelişmesine engel teşkil etmiştir. Diğer taraftan dinî gerekçeler ve ahlâkî duygularla esnafın üretim yapmasını sağlamaya çalışmak, gitgide esnafın “neden üretim yaptığı veya neden emek harcıyıp bir şeyler ürettiğinin” mahiyetini de değiştirmiştir. Öyle ki esnaf, üretimini kendine kazanç sağlayacak bir vasıta olmaktan çok, “ilahî gayeye” ulaşmanın bir aracı olarak görmüştür. Sonuç itibarıyla, sanayi devrimi öncesinde Osmanlı esnafının, Avrupa’daki gelişmelerin aksine, ne üretim tekniklerini geliştirerek üretim miktarını artırmak ne de yeni üretim kaynakları elde etmek gibi bir süreci başlatamadığını, bundan dolayı da sermaye birikim sürecini hızlandıramadığını görüyoruz. Ayrıca, piyasa şartlarına uygun davranamayan esnaf örgütleri; piyasaya güvenmeyen ve hep devlet kontrolü sayesinde *hesaplı* (hem ucuz hem de kaliteli) mal ve hizmet tüketebileceği zihniyetine sahip olan bir *tüketici sınıfı* ortaya çıkarmıştır.

Zihniyeti ve yapılanması esnafinkinden pek de farklı olmayan Osmanlı tüccarı, gezgin faaliyetlerini “kervansaraylar” ve “ticaret yolları” gibi devlet kontrolünde olan ticaret merkezleri vasıtasıyla yapmaktaydı. Osmanlı devleti, hem merkezî ögesi hem de yerel uzantılarıyla, ticari sürecin her aşamasına müdahale etmekteydi. Para kullanarak yapılan mübadelelerin yaygınlığına rağmen, fiyat oluşturuca bir piyasa ticareti söz konusu değildir. Fiyat mefhumundan yoksun olan bir ticarî hayat, sermaye birikimini de sağlayamamıştır (Tezel 1994:44). Parasal ilişkilerin yaygınlaşmadığı kapitalizm öncesi toplumlardaki en önemli kaynak tarımsal artıktır. Nihayetinde, sanayi devrimi öncesinde tarımsal artığı değerlendirerek sermaye birikim sürecini sağlayabilen Avrupa’nın aksine

³³ “Loncaların Osmanlı toplumsal kuruluşu içindeki yerlerini ve işlevlerini, Avrupa’da görülen “guild”lere benzemekten kaçınarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Avrupa’dakinin aksine, Osmanlı’da yönetim ve malî özerklik elde edebilmiş olan kentler görülmemiştir. Avrupa’da ki “guild”ler, bağımsız ya da görelî özelliklere kavuşmuş kent olgusunun, bir sivil toplumun temel köşe taşlarından biridir. Halbuki Osmanlı’da loncalar, merkezî hükümetin siyasî, iktisadî ve malî denetimi karşısında aşağı yukarı hiç özerklik kazanamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda çarşı [piyasa], Bizans İmparatorluğu’nda da olduğu gibi, devletin “zabita”sının teftişî altında kalmıştır” (Bkz. Tezel 1994:40-41).

Osmanlı, klâsik dönemde yukarıdaki olumsuzluklarla birlikte uyguladığı “tımâr” sistemiyle de ticarî hayatı olumsuz olarak etkilemiş ve/veya kaynakları etkin olarak değerlendirememiştir. Çünkü, doğal olarak üreticinin elindeki tarımsal artığın bir şekilde vergi olarak alınması ve toplanması amaçlanmaktaydı. Bu durum *Tımâr-Sipahi* yapısını ortaya çıkarmıştır. Özellikle mülkiyetin devlet elinde bulundurulması, bu amacın gerçekleştirilmesi için önemli bir araç olmuştur (Pamuk 1987:44).

Tımâr, mirî arazilerin (genellikle fethedilen toprakların) mülkiyet hakkının ebediyen devlete; tasarruf, yani arazinin ekilip-biçilmesi hakkının ise kiracıya ait olması ilkesine bağlıydı.³⁴ Tımârın ticaret ve girişimcilik açısından etkisi, iktisadî örgütlenme içinde kendini göstermektedir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, tarımsal arazilerin mülkiyetinin “ortak mülkiyet” esasına bağlı olması, *verimlilik* esasından uzak bir ticarî organizasyon ortaya çıkarmıştır. Osmanlı imparatorluğunda verimlilik mefhumuna dayanan yeni bir işletme tarzının ortaya çıkmamasında “mülkiyet”in sahipliğinin önemli bir rolü söz konusudur (Mardin 1962:4). Bu durum, Osmanlı iktisadî hayatının piyasadan uzaklaşarak, toplumsal yapının en küçük birimi olan “aile” içine hapsedilmesine sebep olmuştur.

Osmanlı klâsik döneminde, piyasa ekonomisinin temel kurumlarının inşa edilmesi veya batıdaki iktisadî gelişmelerin takip edilmesi gibi köklü, iktisadî değişimler yapılmasına yönelik kalıcı “girişimsel” çabalar söz konusu olmamıştır. Osmanlı klasik dönemi, daha ziyade, “beylik” kültüründen kurtulma ve merkezî-devlet olabilmek için değişimlerin yapıldığı bir dönemdir (Yücel 1974:661-662). Merkezî-devlet olabilmek için harcanan çabalar, sonuçta, sivil ve askerden müteşekkil olan bürokrasi sınıfının hâkim olduğu bir Osmanlı devleti ortaya çıkarmıştır. Feroz Ahmad'a göre (1999:7):

³⁴ “Tımâr sistemi hakkında Osmanlı iktisat yazınında birçok tartışma mevcuttur. Sistemin Osmanlı'nın gerçeklerine ve toplumsal mülkiyetlere ilişkin klasik teoriye uygunluk içinde, toplumsal düzenin kuruluş ve korunmasında en etkili yol olduğu kanıtlanmıştır. Bu sistem, ayrıca gelir kaynağının sürekliliğini sağlama açısından da önemliydi. Ancak, bu sistem, bir taraftan üretimi kontrol altında tutarken, bir taraftan da işlenebilir araziye sürekli olarak genişletmeyi başaramadı. Keza, yeni ziraî teknikler temininde, sistemin sosyo-ekonomik temelini bozmadan, boş ve verimsiz arazileri daha verimli hale getirmede özel arazi sahiplerinin gösterdiği başarıyı gösteremedi” (Karpaz 2001:131-132). 1527-1528 yılının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda 40.000'e yakın irili-ufaklı tımâr bulunmaktaydı (Pamuk 1987:46). Ayrıca bkz. (Barkan 1980:805-897).

Bu askeri-bürokratik yönetici sınıf hiçbir özgül sosyo-ekonomik temele (sanayi-öncesi Avrupa'nın, gücü toprak sahipliğine dayanan yönetici sınıfı gibi) dayanmıyordu. Bunun yerine, ekonominin bütün sektörlerinden –topraktan, iç ve dış ticaretten, imalat sektöründen– alınan vergi biçiminde kendine mal ediyordu. Osmanlı yöneticileri, kendi çıkarları gereği, bütün sektörleri korudular ve herhangi birinin devlet politikasını etkilemesine ve öbürlerine üstün çıkmasına izin vermediler. Bu yüzden toprak sahipleri ve tüccarlar büyük servet kazandıkları ve ekonomi için yaşamsal oldukları halde, siyasi iktidarın onların elinde olmasına hiçbir zaman izin verilmedi. Bu ekonomik gruplar, bu nedenle, siyasal bir sınıf olarak gelişemediler.

Nitekim, klâsik dönem Osmanlı iktisadî yapısının, sanayi devrimine kadarki dönemde kalıcı ve etkin bir girişimci sınıfı oluşturmadığı bir gerçektir. O dönemdeki uç-beyliklerinden farklı bir devlet yapısına kavuşan ve bunu devam ettirme idealini sergileyen Osmanlı;³⁵ fizikî sermaye birikiminin (üretim faktörlerinin) önemli bir bölümünü kendi kontrolü altında bulundurmıştır. Genç'in ifadesiyle (2000:90-91):

Ziraat, esnaflık, hattâ ticaret sektöründe küçük ölçekli işletmeler hâkimdi. Büyük çoğunluğu yakın bölge pazarları için üretim yapan bu işletmelerin içinde, 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları nadir denecek kadar azdı; iş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü ... Faktör fiyatları üzerindeki kontrolün bir sonucu olarak, özel ellerde sermaye birikim imkânları nispi olarak kasten biraz geniş tutulmuş olan sarraf ve mültezim grubuna inhisar [tekelleşme] ediyordu. Bunlara, biraz daha sınırlı imkânları ile dış ve iç ticaret sektöründe faaliyet gösteren tüccarları da ilave edersek özel sermayenin sınırına ulaşmış oluruz. Bu iki veya üç zümreye tanınan birikim imkânı, buldukları sektörlerde gördükleri fonksiyondan kaynaklanıyordu. Bu sektörleri bırakmaları halinde, bu imkânı da kaybederlerdi; esasen birikimlerini, maliye ve ticaret dışında, ziraat veya sanayide gelişmeye uygun yatırımlara dönüştürme imkânları çok kısıtlı idi. Ziraat de, kapitalist tipte gelişme yaratacak yatırımlara, mirî toprak rejimi legal olarak elverişli değildi. Sanayi ve imalat sektöründe, devletin güçlü desteğine sahip cemaatçi ve eşitlikçi esnaf örgütlerinin sıkı ve dayanışmacı yapısına nüfuz ederek yatırım yapmak çok zordu. Üstelik kâr tahdidi, bu sektörü cazip olmaktan çıkarıyordu.

³⁵ Diğer uç-beyliklerine göre, Osmanlı'nın merkezî-devlet olma konusundaki başarısıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Yalçın (1979:42-50).

Batının uluslararası ticarî faaliyetlerini artırdığı ve sermaye birikim sürecini hızlandırdığı klasik dönemde veya sanayi devrimi öncesinde Osmanlı, genel olarak, içe kapanık ve eşitlikçi bir iktisadî politika izlemiştir. Klasik dönemdeki sermaye birikiminin temel kaynağı olan tarımsal artığı değerlendirebilme kabiliyetini piyasa mekanizmasıyla gerçekleştiren batıya karşı Osmanlı, hem tarımsal artığı pazarlara ulaştırma konusundaki iktisadî örgütlenme tarzını piyasayla uyumlu bir hale getiremedi hem de uyguladığı kamu politikalarıyla tarımsal artığın geliştirilmesine de imkân sağlamamıştır. Batı'da bir taraftan ülkelerin uluslararası çaptaki ticarî ilişkilerinin artması ve gelişmesi sayesinde “kâr” elde etme duygusunun hazzına varan insanların; ticaretin önündeki engelleri kaldırması, bir taraftan da üretim sürecinde yeni tekniklerin ve yöntemlerin uygulanması için uğraşan müteşebbis sınıfının varlığı, Osmanlı'nın batı karşısındaki siyasî üstünlüğünü zaafa uğratmıştır. Yeni fetihler yapmada başarılı olamayan Osmanlı, klasik döneminin sonları ve ilk sanayi devriminin başlangıcı sürecinde, iktisadî anlamda darboğaza girmiş ve yeni arayışlara başlamıştır. Bu gelişmeler Osmanlı idaresini, batının ticarî üstünlüğünü kabul etmeye, batı tekniklerini benimsemeye ve kendi ülkesinde uygulamaya sürüklemiştir.

Sanayi Devrimi Sonrasında Osmanlı'da Girişimcilik

Aslında, sanayi devrimi öncesinde, XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadarki dönemde, doğu ülkeleriyle batı ülkeleri iktisadî bakımdan benzer temel sorunlarla karşı karşıyaydılar. Özellikle ileri Orta Çağ döneminde beylik kültürünün ve feodal yapının son bularak yerine millî devletlerin kurulmaya başlamasıyla birlikte, Şevket Pamuk'un ifadesiyle (2000:33); “... başkent, ordunun ve diğer kentlerin iaşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadî politika” sorunları olmuştur. Diğer bir ifadeyle, Orta Çağ döneminin içine kapanık feodal yapısını değiştirerek, ticarî hayatın canlanabilmesi için ticaretin önündeki sosyo-ekonomik engelleri hızla kaldırma işini gerçekleştiren ülkeler, iktisadî bakımdan büyük sıçramalar yapmıştır. Bunun tersine, Orta Çağdan kalma iktisadî alışkanlıklarını yenilemeyen ve geliştiremeyen toplumların, ekonomik refah göstergelerinde, pozitif değişimler söz konusu olmamıştır. Meseleye iktisat teorisi açısından baktığımız zaman; Osmanlı İmparatorluğu gibi ülkelerin, özellikle klasik dönemde, “mutlak üstünlüğe” dayalı bir iktisadî zihniyetle hareket et-

tikleri görülmektedir. Yani bu ülkeler doğal ve/veya coğrafi üstünlüğü söz konusu olan mal ve hizmetlerin ticarî tekeli elinde bulunduracak bir iktisadî yapı inşa etmişlerdir. Meselâ, ticaret yollarının denetim altına alınması, Çin ve İran gibi dokumacılık sektöründe üstün olan ülkelerle komşu veya sınır olmanın sağladığı üstünlük gibi. Ancak batı, mutlak üstünlüğün ötesinde “mukayeseli üstünlüğe” tâbi mal ve hizmetlerin ticaretiyle, özellikle *re-export*³⁶ ve *putting out*³⁷ sistemleriyle uğraşarak iktisadî gelişmesini hızlandırmıştır.³⁸ Batının ticarî bakımdan bu şekilde gelişmesi, hiç şüphesiz Osmanlı’ya da hem olumlu hem de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ticarî faaliyetlerin yaygınlaşmasıyla birlikte Avrupalı tüccarlar, Osmanlı’nın ticaret merkezi şehir ve limanlarında (Selânik, İstanbul, İzmir gibi) ticarî faaliyetlerini artırmaya başlamıştır.

Batılılar, ticarî ilişkide buldukları Osmanlı İmparatorluğu’nun ticarî mevzuatının hukuksal bir metin haline dönüştürülmesini ve kurumsal yapının oluşmasını istiyorlardı. Onlara göre sağlıklı ticaretin temel şartı, sözleşmelerin uygulanmasını sağlayacak hukuki bir yapının tesis edilmesiydi. Bunun da iki yolu vardı (Keyder 2000:36):

- 1- Yabancılara ayrıcalık vermek veya
- 2- Sistemi topyekûn reforme etmek.

Sanayi devrimi öncesinde, genelde yabancı tüccarlara tanınan “ayrıcalık”larla uluslararası ticarete adapte olmaya çalışan Osmanlı,³⁹ sanayi

³⁶ *Re-export*: Hammadde ihraç eden ülkenin, ihraç ettiği hammaddeyi işleyerek mamul veya yarı mamul haline getirerek hammadde ihraç ettiği ülkeye satmasıdır.

³⁷ *Putting Out Sistemi*: Esnaf ile tüccar arasındaki görev dağılımının gerçekleştiği bir yapıdır. Tüccar hem esnafa hammadde temin ediyor, hem de esnafın ürettiği mamulleri pazarlara ulaştırıyor. Bkz. Yalçın (1979:215) ve Güran (1997:80).

³⁸ Meselâ, Hollanda, ticarî üstünlüğe sahip olduğu dönemde, uzak doğunun kaliteli dokumalarına ve kumaşlarına karşı, daha ucuz ve renkli (albenisi yüksek) kumaşlar üretmeye başlamıştır. Böylece kaliteli kumaş üretenlerin aleyhine olacak şekilde pazarlarını genişletmiştir. Fiyatı düşürmek için kaliteden fedakârlık yapan Hollandalılar, Orta Çağ’da ve Rönesans dönemi başlarında geçerli bir prensipten ayrılmıştır. Bkz. Güran (1997:108-109).

³⁹ Osmanlı iktisat literatüründe Kapitülasyonlar konusu, daha çok Osmanlı’nın yabancı tüccarlar tarafından sömürülmesi olarak yorumlanmaktadır (Nebioğlu 1986; Avcıoğlu 1973). Kanuni ile birlikte yaygınlaşan Kapitülasyonlar, 1569’da Venediklilere, 1581 yılında İngiltere’ye, 1612’de Hollanda’ya, 1615’de Avusturya’ya, 1737’de İsviçre’ye, 1740’da Sicilya Krallığı’na, 1746’da Danimarka’ya, 1761’de Prusya’ya, 1782’de İspanya’ya ve 1783 yılında Rusya’ya verilmiştir. Verilen bu kapitülasyonlar, her padişah değişikliğinde yenileniyordu. Ancak, 1740 yılından itibaren Bab-ı Ali süresiz olarak bu imtiyazları vermiştir

devrimiyle (birinci sanayi devrimi, 1750'li yıllar) birlikte geleneksel sistemin yenilenmesi yoluna gitmiştir. Tabîî, burada, Osmanlı idaresinin önündeki en büyük engel, “iktisadî örgütlenme” tarzının, uluslararası yapıyla uyumlu olmamasıdır.

Nitekim, batının, sanayi devrimi öncesinde Orta Çağdan kalma iktisadî örgütlenme tarzının değiştirilmesi için sarf ettiği gayretler karşısında “ortaçağlaşan” bir Osmanlı söz konusudur. Ayrıca, sanayi devrimi öncesinde, sermaye birikimini artırıcı ve geliştirici “malî kurum”ların ihdası ile birlikte, sermayenin yeniden değerlendirilmesi söz konusu olmuştur. Bu sayede, ticaret ve esnaf erbabı, sermaye ihtiyacını kolaylıkla giderek ve kendi sahalalarında yenilik, özellikle üretim tekniği konusunda, yaparak hem üretim hacminin genişlemesini hem de “ürün farklılaşmasını” sağlamıştır. Ne yazık ki, “iktisadî örgütlenme” tarzında değişiklik yapamayan Osmanlı, tarımsal artığın pazarlara ulaştırılmasını ve esnafın üretim sürecindeki “işlem maliyetlerinin” minimize edilmesini de sağlayamamıştır.⁴⁰ Osmanlı, sahip olduğu bu iktisadî yapı yüzünden uluslararası piyasaya mal satamamaya başlamıştır. Keyder'in ifadesiyle (2000:45-46); “...Tüccar gemileri Osmanlı İmparatorluğu'na mal getiriyor. Ancak, dönüşte yük bulamıyorlardı. Dolayısıyla taşımacılık maliyeti artıyor, ya da gemiler Osmanlıya gelmeyi kârlı bulmuyorlardı.” Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun, gelişmekte olan kapitalist batı ekonomisine uzmanlaşmış ve gelişmiş sektörel ürünlerle katılmak yerine, tamamen doğal üstünlüğe dayalı hammaddeler satan bir çevre alanı olarak katılması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iyice belirginleşmişti. Hattâ kapitalizm öncesi [Ortaçağ] üretim tarzına dayanan Osmanlı toplumsal kuruluşları

(Tezel 1994:60). Osmanlı İmparatorluğu, iktisadî bakımdan ülke sınırları içinde servet sahibi bir tüccar sınıfının oluşmasını devlete yönelik bir tehdit olarak görüp sermaye sınıfının gelişmesini engellemiş, ancak bu sınıfın ülke ekonomisi için önemli olduğunu bildiği için bu açığın, yabancı sermaye grupları tarafından ikame edilmesine imkân sağlamıştır.

⁴⁰ Bir tarım toplumu olan Osmanlı, büyük çiftlik yapısını geliştiremediği için, tarımsal artığı pazarlara taşıyacak devlet araçlarının [mültezimler] sayısını artırmıştır. Ayrıca verginin en büyük kaynağı olan tarımsal artık konusunda, mültezimlerin payı da bir hayli fazlaydı. Devlet tarımsal artığın yaklaşık olarak yarısına el koyuyordu ve bunun ancak 1/3'ü hazineye ulaşıyordu. İtaatkâr bir köylü toplumunun elinde sadece tohumluk ve geçimlik bir hasat kalıyordu. Dolayısıyla tarımsal artık temerküz etmiyor ve bu sayede sermaye birikimi de olumsuz olarak etkileniyordu (Keyder 2000:40).

ile İngiltere,⁴¹ Hollanda⁴² ve Fransa⁴³ gibi hızla gelişen kapitalist ekonomiler arasında yeni ticaret ilişkilerinin kurulması, Osmanlı toplumunun bazı kurumlarını [lonca, müsadere, vakıf gibi] zayıflatan, çözmeye başlayan gelişmeler meydana getirmiştir. Batı'da sanayi devrimini doğuran bu ticari hareketlilik, Anadolu ve Balkanlar'daki ticarî yapıyı olumsuz yönde etkileyerek, değişikliğe ve özellikle kendi isteklerine uygun bir iktisadî yapı oluşturmaya sürüklemiştir.⁴⁴ (Tezel 1994:58)

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda, Osmanlı ekonomisi, sanayi devri- miyle birlikte teknik imkânları gelişen batının dokumacılık sektöründeki gelişmelerine ayak uyduramayarak tökezlemeye başlamıştır.⁴⁵ Ayrıca,

⁴¹ İngiltere, sanayi devriminin gerçekleştiği ilk ülkedir. Özellikle birinci sanayi devrimi [1750] öncesinde İngiltere'de tarımsal artış ve uluslararası ticaret konusunda önemli faaliyetler söz konusudur. Nihayetinde, İngiltere'de teknik bakımdan gelişen dokumacılık sektörü, Osmanlı dokumacılık sektörünü olumsuz etkilerken, hammadde ihracını artırmıştır (Bkz. İnalçık 1996:250-317, Issawi 1980:86-88, Pamuk 1983:75-99). Birinci sanayi devrimiyle birlikte İngiltere'nin büyüme hızı yaklaşık olarak üç kat (%1.8'den %4.5'e) artarken, İngiltere'den Osmanlı'ya yapılan ihracat miktarı da 250 bin Sterlin'den, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasına kadar, yaklaşık olarak 3 milyon 700 bin Sterline çıkmıştı (Tezel 1994:63). Aynı şekilde Osmanlı'daki hammadde üretimiyle ilgili önemli bir bilgi Genç'in (2000:233) ortaya koyduğu, Osmanlı'nın önemli ticaret merkezlerinden olan Selanik ve Makedonya bölgesinin "pamuk üretimi"dir. Öyle ki "bölgede pamuk üretimi 1740 ile 1790 arasında 2.2 milyon okkadan 7 milyon okkaya yükseldi. Büyük bölümü ham olarak ihraç edilen bu pamuğun 1790'larda 2 milyon okkası iplik haline getiriliyor ve bu ipliğin de yarısı yine aynı bölgede dokuma imâlinde kullanılırken; diğer yarısı Orta Avrupa'ya ihraç ediliyordu."

⁴² Hollanda'nın Osmanlı ile ticareti konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Bulut (1999:210-220).

⁴³ Merkantilist politikaların Fransa'daki fikir babası Colbert, Osmanlı ekonomisini, "arzu kıt talebi bol" bir pazar olarak değerlendirmiş ve daha fazla ihracat yapabilmek için Osmanlı ile ticarî ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliğine dikkat çekmiştir. (Tezel 1994:61). Nitekim, karşılıklılık esasına dayalı ticarî ilişkilerin bulunduğu Fransa, Türkiye'den 1788 senesinde 2.3 milyon livre kıymetinde pamuk bez ithal etmiştir. (Sarç 1999:423).

⁴⁴ Bernard Lewis'in meşhur *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (2000:39) adlı çalışmasında, Osmanlı ekonomisinin batıyla olan etkileşimi ve dönüm noktası olarak, III. Selim'in 1793 yılında Fransa'dan mektupla *teknisyen* ve *subay* istemesi gösterilmektedir.

⁴⁵ Özellikle zanaatkâr sınıfının tezgâh sayısında önemli miktarda azalma meydana gelmiştir. Sarç'ın tespitine göre (1999:426); İskodra'da 1812'de 600 tezgâh çalışırken 1821'de tezgâhların sayısı 40'a, Tırnova'da 1812'de 2000 dokuma tezgâhi varken 1830'da bunların sayısı 200'e inmiştir. Osmanlı'nın farklı şehirlerdeki sanayinin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Altıparmak:1993-88).

teknik imkânların üretim sürecinde kullanılmasıyla birlikte mal ve hizmetlerin maliyetinin düşmesi ve bunun tüketici talebinin artmasına sebebiyet vermesi, Osmanlı'nın hem üretim yapısını hem de tüketici tercihlerini doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla, *lonca esnafının*, Avrupa'nın ucuz mallarıyla rekabet edemez duruma gelmesi ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret yollarından elde etmiş bulunduğu ticarî faaliyetlerini de, İngiliz ve Hollandalıların Hint Okyanusunu yeni ticaret yolu olarak kullanmasıyla birlikte sekteye uğramıştır. Transit ipek ticareti de benzer bir kaderi paylaşmıştır. Doğu Anadolu'dan geçen ipek yolu XVI. yüzyılın sonundan itibaren kapanmıştır. Bu gelişmeler Osmanlı sistemini; devletin transit ticareten elde ettiği gümrük gelirlerinden mahrum bırakmış, Bursa ve Halep gibi şehirlerin ticaret merkezi olarak üstünlüklerinde zaafı yaratmış ve en önemlisi okyanus ötesi ticaret yollarının kullanılmasına ayak uydurmak için yeni bir iktisadî örgütlenme tarzını âcil bir ihtiyaç haline getirmiştir (İslamoğlu ve Keyder 1977:61-62).

Batı'da üretim tekniği yenileme ve ürün farklılaşmasını gerçekleştirmeye yönelik başarılar üretim hacmini genişletmiş ve daha fazla mal üretebilmek için hammadde ihtiyacı artmıştır. Yabancı tüccarlar Osmanlı gibi ülkelerden hammadde temin etmek için, yerli üreticiye satılan hammaddelere daha fazla fiyat vermeye çalışmıştır. Devletin korumacılık politikalarına, özellikle ihracatın yasak olmasına ve *provizyonizm (iaşecilik)* anlayışına rağmen, Osmanlı üreticileri ürünlerini kaçak yollardan Avrupalı tüccarlara satmaya başlamıştır. Bu durum, Osmanlı'nın hammadde satarak mamul madde almaya başlamasına neden olmuştur.⁴⁶ Osmanlı, batı ile arasındaki iktisadî mesafenin kapanması için veya en azından Batı'daki ticarî yeniliklere ayak uydurabilmek için, kendi iktisadî bünyesinde bazı değişikliklere gitmiştir. Bu değişiklikler XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında kendini hissettirmeye başlamış ve hem esnaf hem de tüccar yapısında zorunlu olarak bir takım değişiklikler meydana getirmiştir. Bunlar daha önce de ifade edilen ve daha çok Batının iktisadî evrim içinde keşfettiği ve uyguladığı Adam Smith Fikriyatının üç temel kurumu olan *mülkiyet*, *fiyat sistemi* ve

⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği ürünlerin büyük bir kısmını hammadde ile halı ve kilim oluşturmaktaydı. İhracat özellikle ipek, bakır, hayvan derisi, şimşir, balmumu, kürk, hayvan kılı, yün, pamuk ve keçiboynuzundan oluşmaktaydı. 1750 yılında Batı'dan İstanbul'a gelen malların büyük çoğunluğu mamul ürünlerdi. Bunlar tekstil ürünleri, ayna, pencere camı, kağıt, kurşun-kalay alaşımından kaplar, şeker, özellikle kereste, İngiliz birası, cıva, ecza, baharat ve kahveydi. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Göçek 1999:193-203).

hür teşebbüstür. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı, evrimsel bir süreçte olmasa bile “dış şoklar”ın etkisiyle ve yaklaşık olarak üç asır sonra, kapitalizmin temel direği olan bu üç önemli kurumu keşfetmiş ve bu kurumların fonksiyonel hale gelmesi için önlerindeki engelleri kaldırmaya başlamıştır.

Osmanlı'nın bu değişiklikleri yapmaya yönelmesindeki en önemli etkenlerden biri de, hiç şüphesiz, sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde meydana gelen *Celali İsyanları*dır.⁴⁷ Merkezî devlet anlayışını halka benimsetmeye çalışan Osmanlı idaresinin, kaynak dağılımını da merkezîleştirmeye çalışması, yerel unsurları tedirgin etmiş ve isyanlar başlamıştır. Aynı dönemde özellikle tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da ciddi bir nüfus artışı söz konusudur.⁴⁸ Öyle ki, XVI. yüzyıl sonundaki nüfus büyümesiyle (İslamoğlu ve Keyder 1977:61-62): Üretici olmayanların sayısı üreticilere, şehir nüfusu ise kırsal nüfusuna göre daha hızlı artmıştır. Nüfus yapısındaki bu değişimlerin temelinde, tarımsal artışa dayalı bir pre-kapitalist durum söz konusudur. Çünkü ekilebilir topraklar, tüketici taleplerine göre bir miktar genişleyebilir; ama tarımsal üretimin esnek olmaması sonucu bu ekonomiler artan bir nüfusu besleyemezler. Tarımsal artık sayesinde gelir elde eden kırsal nüfus, merkezî idarenin tarımsal artışa el koyma gücüne sahip olmasından dolayı, kırdan şehire doğru bir göç başlatmıştır.⁴⁹ Bu nüfusun önemli bir kısmı devlet kapısında [kapı-

⁴⁷ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı idaresine karşı Anadolu'da meydana gelen isyanların genel adıdır. Bu isyanların birçok sosyal nedeni bulunmakla birlikte (Şeyh Celal'in mehdilik iddiası ve Şii-Sünni mezhep çatışması, merkezî devlet anlayışının benimsenmesi için yapılan baskılar gibi) en önemli nedenlerden biri tarımsal artık hızı ile nüfus artış hızının birebir olmamasıdır. Kaynakların yetersizliği karşısında devletin, kaynakları artırıcı politikalar yerine tahsis mekanizmasını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (*İslâm Ansiklopedisi*, “Celali İsyanları” Maddesi, XVII. Cilt, s. 253-256.)

⁴⁸ Bu dönemdeki nüfus ve nüfus hareketleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık (2000:61-68).

⁴⁹ Osmanlı toplumunun kırsal ve tarıma dayalı doğası, aynı dönemde Avrupa'ya da kasıp kavuran bu nüfus artışı ve onunla paralel giden sürekli kentleşme eğiliminin arz ettiği ilk büyük tehditle karşı karşıya kalmıştır. Kasaba ve şehir merkezlerine sürekli bir insan akınının tüm Osmanlı topraklarında görülen ortak bir özellik olduğu bu süreç sırasında, Osmanlı devletinin sürgün ve benzeri yöntemlerle göçü engelleme çabaları başarılı olamamıştır. Bu değişimde kanunsuz vergi taleplerindeki artış kadar, taşrada yaşanan güvensiz ortam (Anadolu'da özellikle Celâlî İsyanlarından sonra) ve Osmanlı devletinin vergi politikası gibi birçok

kulu] iş bulma ümidiyle şehirlere akın etmiştir.⁵⁰ Bu gelişmeler merkezi idareyi zor durumda bırakmış ve yeniçeri düzeninin gitgide bozulmasına yol açmıştır. Hattâ yeniçeriler, gelir kaybı söz konusu olduğu için, esnaf-lığa doğru, özellikle *lonca yöneticisi* veya kalkınmış olan esnaflarla ortak olma yoluna gitmişlerdir. Göçek'e göre (1999:201-203); XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşivleri, yeniçeriler ile esnafın tek bir toplumsal grup oluşturacak şekilde bütünleştiklerini belgelemektedir; söz konusu dönemde esnafın çoğu "askerî" sıfatlarla anılmaya başlamıştır.⁵¹ Ayrıca asker olmaları hasebiyle vergiden muaf olan yeniçeriler, ticaretle uğraşmaya başladıkları zaman da bu muafiyetin devam etmesi konusunda ısrarcı olmuşlardır.

Bu durum, piyasaya giriş-çıkışı kontrol altında tutan lonca sisteminin piyasa üzerindeki baskısını ve etkinliğini zayıflatmaya başlamıştır. Daha sonra ise, Osmanlı yeterli gelir elde edememesinden ve maliyesinin sıkıntı içerisinde olmasından dolayı, devletin, sahip olduğu bedestenlerin ve vakıf mallarının bakımına ve onarımına ayıracak parası da yoktu. Bu yüzden, devlet mülkiyetinde bulunan bazı dükkân ve imarethanelerin, bakım ve onarım masraflarını yüklenen esnafların özel mülkiyetine doğru bir geçişi söz konusu oldu. Sonuç itibarıyla; mali krizin ve nüfus artışının sağlamış olduğu etki, lonca sisteminin hem mülkiyet hem de piyasa yönlendiricisi olarak etkinliğinin azalmasına ve nihayetinde esnaf teşkilatlanmasındaki otoritenin kalkmasına sebep olmuş ve daha hür bir sistem olan "gedik"⁵² uygulaması başlamıştır (Yıldırım, 2000:147-170).

etken de rol oynamıştır. Halil İnalçık, bu süreçte kent nüfusunda ortalama % 80 oranında bir artış olduğunu ileri sürmektedir (Yıldırım, 2000:151-152).

⁵⁰ Ahmet Tabakoğlu (1985:212-213); Osmanlı malî buhranın nedenlerinden biri olarak "devlet kadrolarının şişirilmesini" göstermektedir. Öyle ki Tabakoğlu, arşiv belgelerine dayanarak, bazı eyaletlerde, kuşaktan kuşağa reaya olarak hayatını devam ettiren köylülerin çoğunun, bir yolunu bularak köylerden şehirlere [ve/veya İstanbul'a] geldiğini ve yetkili kişilere [odabaşı] *sahte yeniçeri kıyafetiyle* giderek "asker oldukları" iddiasında bulunmaya başladıklarını ifade etmektedir. Bu durumun önlenmesi için kadırlara hitaben bir ferman yazılmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı bütçesinin gider kalemlerini artırmıştır.

⁵¹ Hattâ 1772 tarihli askerî tereke defterlerinden rastgele seçilen birinde sözü edilen vakaların neredeyse üçte biri esnafa aittir.

⁵² Gedik uygulaması, esnaf loncalarının temel özelliklerinden biri olan "bir zanaatın aynı sokak ve mahalde icra edilmesi" uygulamasını ortadan kaldırmıştır. Bir anlamda, üretimin ve esnaf birimlerinin mekân sınırlarını yıkmıştır. Gedik uygulaması, esnafın yeterliliğini onaylamakla birlikte, esnaf dükkânlarının içindeki sabit sermayenin mülkiyetini ve sorumluluğunu dükkân sahibinin kullanımına vermiştir. Alet ve edevatın miras ve satış yoluyla devredilebilmesine imkân

Mülkiyet ve esnaf yapısında bu tür değişiklikler meydana gelmiş olsa bile, müsadere yoluyla devlete kaynak aktarma yöntemi, halen uygulanmaktaydı⁵³. Özellikle Celali İsyanlarıyla birlikte gündeme gelen merkezî devlet ile yerel unsurlar arasındaki çatışmalar; yerel unsurları merkeze kaynak aktarmamaya ve merkezî idareyi ise yerel ve askeri yöneticilerin mallarına el koymaya yöneltmiştir. Bu gelişmeler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin yerel güçlerin idarecilerinden daha çok yerel eşrafa veya esnafa [ayanlara] daha fazla güvenir hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Başka bir ifadeyle; askeri güce sahip olan yerel unsurların, çıkar çatışmasından dolayı devlete isyanı ve dayatması söz konusu olmuştur. Nitekim devlet de bu isyanlara karşı, yerel güçlerle işbirliği yapmak yerine, daha rahat kontrol edebileceği *âyan*larla yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, devlet, Osmanlı tarihinde ilk kez görülen, piyasayla uyum sağlamaya ve/veya piyasayı tanımaya razı olacak olan *Sened-i İttifak*'ı (1808) kabul etmiştir.

Osmanlı Modernleşmesinin (Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları) Piyasa Zihniyeti ve Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarına doğru, içeride ve dışarıda meydana gelen kargaşalarla ve savaşlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Celâlî isyanlarıyla birlikte ülke içindeki merkezî gücü zafiyete uğrayan Osmanlı devleti, II. Viyana kuşatmasıyla (1683) birlikte tamamen sarsılan ve ülke dışında meydana gelen ekonomik değişimlerden de doğrudan olumsuz olarak etkilenen bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olmuştur. Bilhassa yerel güçlerin merkezî idareye karşı tavır almaları ve kendi başlarına hareket etme istekleri, ayrıca devletin iâşe temininde zorlanması ve ağır vergiler uygulaması da halkta devlete karşı bir güvensizlik meydana getirmiştir. Bu bağlamda şunu ifade edebiliriz ki, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından (1750'den sonra) itibaren Avrupa'dan ve Akdeniz'den çekilmek zorunda kalan Osmanlı'nın yeni hedefi, ihmal ettiği iç

sağlamıştır. Ne zaman başladığı tartışmalı olmakla birlikte, Gedik uygulamasının 1727 yılında ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi, birinci sanayi devrimi öncesinde Osmanlı'daki iktisadî örgütlenme tarzında bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. "Gedik" hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. (*İslâm Ansiklopedisi*, Gedik Maddesi, 13.cilt, s.541-543).

⁵³ Özellikle Köprülüzâde Mustafa Paşa zamanında ve sonrasında (1680-1720) müsadere olayları bir hayli artmıştı (Bkz. Tabakoğlu 1985:295-298). Müsadere ile ilgili arşiv örnekleri için bkz. Göçek (1999:228-230).

pazar ve Karadeniz ticaretidir. Bu gelişmelerden dolayı Osmanlı idaresi, hem halk tarafından itibar edilen hem de kendisinin rahatlıkla kontrol edebileceği bir grup olan “âyan”larla⁵⁴ birlikte olma yoluna gitmiştir. Âyanlar, devletin yerel ilişkilerde muhatap olduğu ve devlet adına birtakım faaliyetlerde bulunan yerel bir güç haline gelmiştir. Öyle ki, devlet, vergi toplama yönteminde temelde bir değişiklik yaparak, hem yerel hizmetleri karşılayacak hem de malî yükümlülüklerin (vergi toplama) yerine getirilmesini birlikte sağlayacak bir mekanizma olan “iltizam” usulünü uygulamaya koymuştur. Mehmet Genç’in ifadesiyle (2000:100-101):

...Devlete ait giderlerin yapılması ile birlikte, vergi gelirlerinin toplanmasının aynı mekanizma tarafından yerine getirilmesi, bugünkü anlamda bir maliye teşkilatını, zamanın mali organizasyon teknikleri ile tesis ve idame imkânı bulunmadığı için, *özel teşebbüs* olarak faaliyet gösteren bir zümre vasıtasıyla yürütülmek icap etmiştir. Osmanlı tarihinde *mültezim* diye isimlendirilen bu zümrenin fonksiyonu, kanunların çeşitli iktisadî faaliyetlerden belirli bir nispet veya miktar olarak ve ekseriyetle aynı şekilde tahsilini tespit ettiği vergileri mükelleflerden toplayıp, piyasada nakit haline getirdikten sonra devlet hazinesine intikal ettirmekten ibarettir.⁵⁵

Ayrıca, Avrupa’ya yapılan seferlerin finansmanı için malî sıkıntıya düşen devlet, yeni gelir elde etmek ve bazı iktisadî görevleri devretmek için âyanlarla işbirliği yaparak “iltizam” usulünü uygulamaya koymuştur. Bu durum, devlet eliyle zenginleşen ve servet transferi yapılan bir “hanedan” grubunu ortaya çıkarmıştır. Çünkü, XVII. yüzyılın başlarında mültezimlerin ekserisi “âyan”dan olan kimselerden ibaretti. Âyanlar, “mültezimlik” mekanizmasını ele geçirince, kısa sürede servet sahibi olmaya baş-

⁵⁴ Kelime anlamı itibarıyla “göz” mânâsına gelmekte olan “âyan”; Osmanlı’nın şehir ve kasabalarında, devletle halk arasındaki ilişkileri düzenleyen kimselere verilen addır. Özellikle halkın gözünde soy, sop ve itibarca sıvrılmış olanlar için kullanılır. İlk önceleri sadece mahallî sınırlar içinde etkin olan Âyanlar, Sened-i İttifak ile birlikte tüm ülke sathında siyasî ve ekonomik bir görev üstlenmişlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (*İslâm Ansiklopedisi*, “Âyan Maddesi”, IV. Cilt, s.195-198).

⁵⁵ Bu konudaki en kapsamlı çalışma Mehmet Genç’e aittir. Genç “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi” (2000:99-152) adlı çalışmasında, Osmanlı’nın *Timar* sisteminden *İltizam* sistemine nasıl geçtiğini, iltizam usulünün nasıl işlediğini örnek uygulamalarıyla birlikte açıklamaktadır. Özellikle mültezimlerin belirli yüzdeyle [mukataa] vergi toplamaya talipli olmasını ve *Malikâne* sistemine geçişin muhtevasını, iktisat tarihi açısından değerlendirmektedir.

lamışlar ve bu sayede asker temini, eşkıyaların yakalanması, hammadde tedariki gibi birçok sosyo-ekonomik görev üstlenmişlerdir.⁵⁶ Hattâ Rus-çuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın Sadrazamlığa yükselmesine varacak şekilde, âyanların saraya nüfuzu söz konusu olmuştur. Bu durum XVIII. yüzyılda âyanın ve yerel güçlerin özerkliklerinin artmasıyla birleşince, merkezî idarenin yerel güçler üzerindeki etkisi azalmaya başlamıştır. Âyan kökenli olan Alemdar Mustafa'nın Ekim 1808'de, Anadolu ve Rumeli'deki âyanları İstanbul'a davet ederek, bir taşra âyanları toplantısı tarafından, bir eyalet özerkliği senedini (Sened-i İttifak) II. Mahmut'a zorla kabul ettirmesi, feodal âdemi merkezîyet sürecinin en önemli zafelerini teşkil etmektedir (Lewis 2000:381). İnalçık'ın ifadesiyle (1996:344-348); "Ölü doğmuş bir vesika olan Sened-i İttifak"⁵⁷, tarihî mânâsı bakımından çok önemlidir."⁵⁸ Çünkü, Sened-i İttifak, bir harp ve ihtilâl ortamı içinde iktidarı ele alan âyanlar tarafından, Padişahın *mutlak otoritesi* karşısında, açıkça kendilerinin hem can hem de mal güvenliğini garanti altına almak gayesiyle kabul ettirilmiş bir vesikadır. Sened-i İttifakın toplam yedi maddesi bulunmaktadır. Bu yedi maddenin ilk dört maddesi padişahın otoritesini tasdik ve teyit etmektedir; ancak beşinci madde âyanların kendileri ile ilgilidir. Bu madde ile aslında;

1- Hanedan haline gelen büyük âyanların, küçük âyanlar üzerindeki yetkisi padişah tarafından kabul ediliyordu. Her bir büyük âyanın bölgesi netleşip yasallaşyordu.

2- Müsadereye karşı mülkiyet ve miras hakkı talep ediliyordu. Padişahın kargaşa ortamında kabul etmek zorunda kaldığı Sened-i İttifak, özü itibariyle devletin piyasayı tanıması ve/veya piyasa oyuncularının varlığını kabul etmesi anlamına gelmektedir. Fatih devrinden beri artan merkezîleşme [en genel anlamıyla *nizam-ı âlem*] eğilimi ve Babıali'nin üstünlüğü, yerini âdem-i merkezîyetçi bir yapıya bırakmaya başlamıştı.

⁵⁶ Yücel Özkaya, Belleten Dergisi (1978:668-723) için kaleme aldığı "18. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu" adlı çalışmasında, özellikle âyan-mültezim ilişkisini değerlendirmekte ve *Kayseri* yöresindeki *Çaparoglu* ailesi ve diğer ailelerin, vergi miktarını artırdığını ve eşkıyayla işbirliği yapacak kadar keyfi uygulamalarda bulunduğunu arşiv belgelerine dayandırarak izah etmek suretiyle bu ilişkinin keyfililiğini göstermektedir.

⁵⁷ Ekim 1808'de kabul edilen Sened-i İttifak, iç ayaklanma sonucu Kasım 1808'de kaldırılmıştır.

⁵⁸ Feroz Ahmad (1999: 8) Sened-i İttifak'ı, Osmanlı'nın *Magna Carta*'sı olarak nitelendirmektedir. Sened-i İttifak ile ilgili tartışmalar için bkz. Erdoğan (1999:171).

Bu gelişmelere kısa bir süre sonra engel olunmuşsa da, Yunan İsyanı ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Osmanlı idaresini zorlamayla ve dayatmayla da olsa bir takım yenilikler yapmaya mahkûm etmiştir.⁵⁹ Sened-i İttifak ile birlikte “özel mülkiyet”in devlet tarafından tanınması ve iktisadî varlıkların nesilden nesile devredilebileceğinin dillendirilmesiyle, iktisadî yapıda birtakım değişiklikler beklentisi içerisine girilmiş olmasına rağmen; devrin padişahı II. Mahmut döneminde, “özel mülkiyet”e karşı kamu politikalarının uygulanması söz konusu olmuştur.⁶⁰ Sened-i İttifak ile Tanzimat arasındaki devrin padişahı (1808-1839) II. Mahmud döneminde, uzun süre İstanbul’da Avusturya sefiri olarak bulunmuş olan *Baron Sturmer*’in notlarından anlaşıldığına göre, varlıklı tebaa “bir limon gibi” sıkılmıştır. Öyle ki (Mardin 1962:8), “keyfilik hiçbir zaman Sultanın [II. Mahmud’un] padişahlığı zamanındaki kadar ileri götürülmemiştir. Hususi [özel] mülkiyete gelince, Sultan hiçbir endişe ve kaygı duymadan tasarruflarda bulunuyor ve birinden aldığı diğerine devrediyordu. Mal emniyeti kayboldukça memurların suiistimali artıyordu. Herkes kendini hadiselerin ve feleğin darbelerinden muhafaza etmek için, hiç olmazsa gizliden gizliye biriktirdiği bir iki kuruşunu kurtarmaya çalışıyordu.” Mülkiyet haklarına karşı böylesine olumsuz bir tavır sergileyen Osmanlı idaresi, bununla da yetinmeyerek, batının daha yüksek fiyattan Osmanlı üreticilerinden satın aldığı hammadde ürünlerinin ihracına karşı *Yedd-i Vahit* uygulamasını yürürlüğe koymuş ve hammadde ihracını yasaklamaya başlamıştır.⁶¹ Tüm bu nedenlerden dolayı

⁵⁹ Geniş bilgi için İlber Ortaylı’nın “Alemdar, Sultan Mahmud ve Kavalalı” adlı makalesine (2001:33-58) bakılabilir.

⁶⁰ Hattâ, II. Viyana kuşatmasıyla birlikte ortaya çıkan ve özellikle 1770 ile 1820’li yıllar arasında yaygınlaşan malî buhrana karşı devlet, müsadere uygulamalarını artırmış ve sadece kamu görevlilerinin değil, aynı zamanda özel şahısların mallarına da el koymuştur (Yıldırım 2000:162). Osmanlı idaresinin özel mülkiyet alanını sınırlandırması, vakıfları artırmıştır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda Müslümanların ve gayrimüslimlerin, sahip oldukları iktisadî varlıkları, en azından, daha rahat kullanabilmek ve gelecek nesillere vakıf mütevellî heyeti mekanizmasıyla aktarabilmek için vakıf kurma eğiliminin müsadere eğilimiyle doğru orantılı olarak geliştiği söylenebilir (Pamuk 1987:93).

⁶¹ Yed-i vahit uygulaması, hammaddelerin ve ürünlerin alım ve satımı üzerine devlet tekelinin konulması anlamına gelmektedir. Bu uygulama yabancı tüccarların gelirlerini azaltıcı bir etki meydana getiriyordu. Nitekim, 1823’ten itibaren bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlanmıştır. Meselâ, 1826’da, palamut mahsulünün, İstanbul de bağlarının ihtiyacı karşılandıktan sonra kalan kısmının ihracına izin veriliyordu. 1827’de İzmir’e bu işle meşgul olacak bir memur tayin edilmişti. İhtiyaç fazlası palamudu ihraç edecek tüccara, bu memur tarafından tezkere

yabancıların Osmanlı idaresinden birtakım yasal ve ekonomik hak talepleri söz konusuydu. Ayrıca, Şerif Mardin'in (1962:9-10) tespit ettiği gibi, Osmanlı bürokrasisi padişaha karşı daha güçlü olabilmek için "servet sahibi" olmak istiyordu ve bu durum, yabancılarla birlikte bürokrasinin de "özel mülkiyet" talebini artırmaktaydı.

Bu bağlamda, Tanzimat öncesindeki piyasadaki girişimsel faaliyetleri kısıtlayan ekonomik unsurları şöyle özetleyebiliriz: *İhracat yasağı, ağır gümrük vergileri ve yed-i vahit uygulamasıdır*. Osmanlı devleti bir taraftan kaldırdığı askerî örgüt (1826 yılında kaldırılan yeniçeri ocağı) yerine, Avrupalı tarzda bir askerî yapı oluşturmaya çalışırken, bir taraftan da Avrupa ile arasındaki iktisadî mesafeyi azaltmaya çalışmaktadır. Sened-i İttifak sonrasında başlayan merkezîleşme çabaları Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Ancak, kendi valisinin isyanına [Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa] karşı koyamayacak duruma düşen Osmanlı, Rusya'dan aldığı yardımın karşılığında Karadeniz ticaretiyle ilgili olarak, 1833 yılında, *Hünkâr İskeleyi* ve 1838 yılında İngilizlerle *Balta Limanı Ticaret Antlaşması* imzalamıştır. Nihayetinde bu gelişmeler, Osmanlı'nın, Batının *rasyonel iktisadî sistemiyle*, kurumsal bakımdan, ilk ciddi adımı olma özelliğine sahiptir.⁶² Çünkü Sened-i İttifak yerel bir boyut arz ederken, bu ticarî antlaşmalar daha evrenseldir. 1838 ticaret antlaşması⁶³, bir taraftan hem yerel hem de yabancı tüccarlar için engel teşkil eden birtakım geleneksel Osmanlı iktisadî kurumlarında (yed-i vahit, ihraç yasağı gibi) değişiklikler meydana getirirken; bir taraftan da yabancı tüccarların, yerli tüccarlara göre hem ticarî hem de malî [vergi avantajı] bakımdan daha avantajlı olmasını sağlamıştır. Özellikle İngiliz tüccarları ve onların ortakları veya ticaret yaptıkları diğer yabancılar, "her türlü ayrıcalıktan" yararlanma hakkını elde ettiler. Hattâ öyle ki; 1827 yılında İngiltere'nin toplam ihracatı içinde Osmanlı'nın payına düşen yaklaşık olarak % 2 civarındayken, bu oran 1839'da yine %2 ve 1850 yılında ise yaklaşık olarak % 6 civarındadır⁶⁴ (Önsoy, 1988:15-17). Bu ihracatın

veriliyordu. Tezkere usulü daha sonraları mazı, kökboyası, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da uygulanmıştır (Toprak 1995:24).

⁶² Ancak, belirtmek gerekir ki, bu antlaşma, 1842'de Çin'le yapılan *Nanking* antlaşmasında olduğu gibi doğrudan bir zorlama ve baskı özelliği taşımamaktadır (Keyder 2000:44).

⁶³ Bu antlaşma ve Osmanlı-İngiliz ticarî ilişkileri için bkz. Kütükoğlu (1976).

⁶⁴ Tengirşenk (1999:298); İngiltere'nin bu antlaşmayla avantajlı duruma geçmesini İngiltere'nin Rusya'yla ve Osmanlıyla ticaretini hacim açısından karşılaştırmıştır. 1827 yılında İngiltere Rusya'ya 7.500.000 dolarlık ihracat yaparken ...Türkiye'ye ise bunun üçte biri kadar ihracat yapmıştır. 1845'te Rusya'ya yapı-

çoğu da tekstil ürünlerinden müteşekkildir. Nihayetinde yabancı tüccarların ülke ticaretine nüfuz etmesiyle birlikte bir takım yasal düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz olmuş ve bir yıl sonra [1839] *Tanzimat Fermanı* [*Gülhane Hattı Hümayunu*] ilân edilmiştir. Bu ferman, Sened-i İttifak'tan sonra Osmanlı devletinin, kadim devlet yapısını değiştirmek için giriştiği en ciddi modernleşme hareketidir.

Tanzimat modernleşmesi, tıpkı Batı'daki sanayi devriminde olduğu gibi, nokta-zamanlı bir olgu olmayıp, tam aksine, Osmanlı devletinde ve toplumunda en az iki asırdan beri beliren reform ve ıslahat çalışmalarının uygulama safhasına intikal ettirilmiş yeni bir aşamasıdır. Gerçekten, batıdaki yapıyla veya dünyadaki gelişmelerle bütünleşmeye çalışan bu modernleşme arayışları, XVII. yüzyıldan başlayıp imparatorluğun son senelerine, hattâ günümüze, kadar devam eden reformların [yazılı olan] ilk düzenlemesidir (Gökbilgin, 1967:93). Tanzimat Fermanı birçok alanda, özellikle hukuk,⁶⁵ ekonomi ve eğitim⁶⁶ alanında yenilikler meydana getirmekle beraber,⁶⁷ esas önemlisi piyasa ekonomisinin temel kurumlarının, devlet tarafından kabul edilmesiyle ilgili ifadelerin Ferman'da yer almasıdır. Çünkü, Tanzimat'la birlikte Padişah, özel mülkiyetin gelişmesini engelleyen müsadere uygulamasına son vermiş ve tımar sistemini lağvederek, *mülkiyet haklarını* (*kullanabilme ve devredebilme*) tesis etmeye çalışmıştır. Bu uygulamanın amacı (Tezel 1994:76); artan uluslar arası ticarî temaslarla birlikte, uluslar arası iktisadî yapıya uyum sağlamak ve kapitalizmin temel kurumu olan “özel mülkiyet” anlayışını yaygınlaştırmaktır. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, bu dönemde yapılan modernleşme ve/veya uluslar arası yapıyla entegrasyon çabaları, daha çok “dinin veya merkezî otoritenin” [şer'î ve örfî hukuk] baskısı ve dene-

lan ihracat 10.500.000 dolara ulaşırken... Türkiye'ye yapılan ihracat 11.050.000 dolara ulaşmıştır.

⁶⁵ Osmanlı devletinde Tanzimat'tan önce ve sonraki hukuksal düzenlemeler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Veldet (1999:155-209).

⁶⁶ Tanzimat döneminin Osmanlı eğitim yapısında meydana getirdiği değişiklikler konusunda ayrıntılı bilgi için Milli Eğitim Bakanlığının hazırladığı *Tanzimat* araştırma dizisinin ilk cildine bakılabilir (1999:444-617).

⁶⁷ Tanzimat döneminin sosyo-ekonomik yapıda meydana getirdiği değişikliklerle ilgili ayrıntılı bilgi içinde. Milli Eğitim Bakanlığının Eğitim ve İnceleme Dizisinden olan *Tanzimat I-II*'ye (1999) bakılabilir. Ayrıca, Tanzimat dönemiyle ilgili en son ve en kapsamlı çalışma İletişim Yayınlarının *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* adlı serinin ilk cildi olan “Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi”nde bulunmaktadır. Özellikle bkz. (2001:23-143).

timi altındaki sosyo-ekonomik yapının (hukuk, eğitim, ekonomi gibi), devletin hem sivil hem de askerî bürokratlarının kontrolüne geçmesidir.⁶⁸ Daha önce de ifade edildiği üzere, Padişaha karşı güçlü olmak ve sahip olduğu iktisadî varlığı müsadere ettirmemek isteyen Osmanlı bürokrasisi, özel mülkiyet taraftarı olmuştur. Nitekim bu amaçlar, teorik bakımdan *Tanzimat*'la, uygulama bakımında ise *1858 Arazi Kanunnamesi* ile gerçekleştirilmiştir.

Tanzimat Fermanı, İngilizlerle yapılan ticaret antlaşmasının hemen sonrasında meydana geldiği için, bu antlaşmanın ülke üzerinde her bakımdan önemli etkileri olmuştur. 1838 tarihli ticaret antlaşmasında alınan kararların temelinde İngilizlerin *serbest ticaret* anlayışı yatmaktadır. Öyle ki, bu antlaşmanın ve ortaya çıkardığı Tanzimat Fermanının Osmanlı iktisadiyatının temel kurumlarında meydana getirdiği en temel değişiklik, piyasa ekonomisinin üç temel kurumu olan *serbest mübadele*, *özel mülkiyet* ve *hür teşebbüsün* doğmasının yolunu açmasıdır (Tengirşenk 1999:289-296):

A. Serbest Ticaretin (mübadele) Önündeki Engellerin Kaldırılması: Osmanlı'da yerli ve yabancı girişimcinin önünde, kamu politikalarından ve idarî yapıdan kaynaklanan bir takım engeller vardı. Bu engellerin temel nedeni, Osmanlı'nın *iaşecilik* anlayışından kaynaklanan ve ihracat yasağına dayanan iktisat politikası; merkezî yapının tüm iktisadî kaynakları elinde tutma arzusu ve idareye muhalif güçlü bir müteşebbis sınıfın varlığını istememesidir. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için Osmanlı'nın uyguladığı ekonomi politikaları, piyasadaki üretim faktörlerinin devlet kontrolünde tutulması ve kamu tekellerinin varlığı için *yedd-i vahit* uygulamasıydı. İç tekeller, oluşturan bu uygulamanın, bu antlaşmayla kaldırılması, hem hammadde sirkülasyonunu hem de yerli girişimcinin sahip olduğu haklara yabancıların da sahip olmasını sağlıyordu. Ayrıca, mal sevkiyatı için hazırlanması gereken *tezkere* uygulaması da kaldırılmıştı. Yerli tüccarın sahip olduğu her türlü malı, ülkenin her tarafında satma hakkı, yabancı tüccarlar için de söz konusu olacaktı. Yabancıların ülke içinden hammadde alımı ve bunun ithalatının yapımı serbest bırakılmış; ayrıca bütün limanlarda ve boğazlarda yabancılar,

⁶⁸ Nitekim, Osmanlı'dan günümüze Modernleşme çabaları içinde Tanzimat modernleşmesi, "bürokratik veya memurin" modernleşme dönemi olarak ifade edilmektedir. Hattâ, bürokrasinin ihtiyacı için eğitime ağırlık verilmiştir. Bundan dolayı kızlara okuma imkânı sağlanmış ve Rüştîye, sanayi ve öğretmen okulları açılmıştır. Kadınlar öğretmenlik yoluyla da ilk kez kamusal yaşamda meslek edinmeye başlamışlardır (Alkan 2001:377-386).

kendilerine veya başkalarına ait olan malları alıp satma hakkı tanınmıştı. Yabancılara bu faaliyetlerinde kolaylık sağlamak için devlet, vergi kolaylığı sağlayacaktı. Bu gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin uluslar arası iktisadî sisteme belirli bir ölçüde entegrasyonunu sağlamıştır.⁶⁹

B. Özel Mülkiyet Alanının Genişlemesi ve Miras Hakkı: Osmanlı ile ticarî ilişkilere giren yabancı müteşebbislerin en büyük isteği, can ve mal güvenliğinin sağlanmasıydı. 1838 ticaret antlaşmasıyla ticarî alanda elde ettikleri avantajları değerlendiren yabancı girişimciler, hukuksal ve idarî yapıda da birtakım değişikliklerin yapılmasını talep etmişlerdir. Nitekim, Tanzimat Fermanı, Osmanlı'nın *can ve mal güvenliğini* hem yabancılar hem de kendi vatandaşları için sağlayacağını taahhüt etmiştir. Yani yabancılar, Osmanlı vatandaşları ile aynı statüye kavuşmuştur. Tanzimat Fermanından ilk etkilenen Osmanlı geleneksel kurumu, *Merkezî Otorite*, yani *padîşah ve Vezir-i azam* olmuştur.⁷⁰ Bunların denetimi ve emri altında bulunan iktisadî varlıkların ve meselelerin yasal çerçevesinin, belirlenecek olan *ticaret ve sanayi kanunlarıyla* şekillendirilmesi, Tanzimat'ın en önemli hamlesi olmuştur. Hattâ, yine merkezî otoritenin kontrolü altında bulunan [özellikle vergi ile ilgili] *mali işler* disipline edilmeye başlanmış, vergi muafiyetinin kapsamı daraltılmış,⁷¹ keyfi olarak uygulanan *aşar vergisinin* oranı belirlenmiş ve *tüm ülke* sathında geçerli olmak üzere 1/10 şeklinde tek bir oran uygulanacak şekilde yasalaşmıştır.⁷² Mülkiyet hakkı ile birlikte miras hakkını da düzenleyen Tanzimat Fermanı, kız evlatların erkek evlatlarla aynı haklara sahip olmasına imkân sağlamıştır (Barkan 1999:350-354; Gökbilgin 1967:107-109).

⁶⁹ Bu durumu, yabancıların Osmanlı'yı ele geçirme planı veya sömürme politikası olarak gören çalışmalar için bkz. Kurmuş (1974), Avcioğlu (1976), Sarç (1999), Barkan (1999).

⁷⁰ Zaten Divan-ı Hümayun, 1839'dan çok evvel yerini ve fonksiyonunu *Meclis-i Vükelaya* devretmişti.

⁷¹ Devletin iktisadî kaynaklarına sahip olan ve bunları kullanmakla yükümlü kılınan bürokrasi taifesi vergi kapsamının dışında bulunmaktaydı. Ancak, Tanzimat'la birlikte, bu iktisadî varlıklara bir kıymet biçilerek vergiye tâbi kılınmıştır. Yani, vergiden muaf olan ruhanî, askerî görevliler, tebaa ile aynı vergiye tâbi olmuştur. Diğer bir ifadeyle, vergi bakımından eşitlik sağlanmıştır (Bkz. Gökbilgin 1967:106). Ancak Barkan (1999:352), vergide eşitliğin tam olarak sağlanmadığını, özellikle medrese gibi dinî kurumlara uygulanan ayrıcalıkların devam ettiğini belirtmektedir.

⁷² Bazı yörelerde ziraî mahsulatın yarısı, vergi olarak alınmakta bazı yerlerde ise 1/10 oranı uygulanmaktaydı. Tanzimat mültezimlerin bu keyfiliğine son vermiştir.

Osmanlı'nın Tanzimat Fermanındaki mülkiyet ve miras hakkının tüm tebaayı kapsayacak şekilde uygulanacağı yönündeki taahhüdü, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile gerçekleştirmiştir. Ancak Barkan'a göre (1999:222-223): "Tanzimat'tan 1858'e kadar geçen yaklaşık 20 yıllık süre, *Toprak Reformu*yla ilgili önemli adımların atıldığı ve özel mülkiyete geçişin sağlanması için alt yapı çalışmalarının yapıldığı bir dönemdir." Özellikle *kişisel tasarruf* hissinin, mülkiyet üzerindeki verimliliği artıracağı kabul eden Osmanlı idaresi, "*kiracılık*" yöntemiyle işletip değerlendirmeye çalıştığı ve kamu mülkiyetinde bulunan tarımsal arazileri, onlara *kullanma* hakkını elinde bulunduranlara, belirli bir "tapu harcı" karşılığında, devretmiştir.

C. Mirî Mubayaa Uygulaması ve Fiyat Sistemi: Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat politikası, devletin piyasaya müdahale için kullandığı en önemli enstrümandır. Bu durum daha çok (Öztürk 1991:91-92); "paranın resmî kurunun belirlenmesinde, yani paranın ayarının bozulması halinde genellikle yılda iki defa (daha fazla hattâ aylık olabilir) uygulanan "narh" politikası ile ordunun, İstanbul'un veya başka şehirlerin iâşesi için çıkarılan zahire, canlı hayvan veya diğer bazı maddelerin (bakır, arpa, odun, kömür vs.) alımında yayınlanan *mubayaa* emirlerinde karşımıza çıkmaktadır." Diğer bir ifadeyle devletin fiyat mekanizmasına müdahalesi iki şekilde meydana gelmektedir (Genç 2000:228): *Mirî Mubayaa* ve *Narh*. Mirî mubayaa uygulamasında devlet, kendi harcamaları ve faaliyetleri için gerekli olan mal ve hizmeti, piyasa fiyatının altında, hattâ maliyetin altında (bir nevî aynî gelir vergisi gibi) satın alma hakkına sahiptir. Ancak, ithal mallarında böyle bir uygulama yapılamıyordu. Fiyat sistemine müdahalenin ikinci yöntemi ise "narh" uygulamasıdır. Narh uygulamasının temel amacı (Tabakoğlu 2000:295-295), "piyasadaki arz ve talep şartları dışında meydana gelecek *tekelci* ve *spekülatif* faaliyetleri engellemektir." Bir malın fiyatını belirlemek veya esnaftan gelecek fiyat artış taleplerini değerlendirmek için "kadı" başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon özellikle "kâr" oranını belirleyerek (ki bu oran %5 ile 20 arasında değişmektedir) fiyatları tespit yoluna gidiyordu. Tanzimat dönemiyle birlikte mülkiyet, miras ve hür teşebbüs (yabancılar ülke içinde ticaret yapabilme hakkının sağlanması ile lonca sisteminin tasfiyesiyle yerli girişimcinin hür karar alabilmesi) gibi gelişmeler, fiyat konusundaki devlet müdahaleciliğini de yumuşatmıştır. Nitekim (Ortaylı, 2001:210); 1865 yılında padişah, "ekmek ve et" fiyatlarının dışındaki tüm fiyatlardan narh uygulamasını kaldırmıştır.

Bu bağlamda, genel olarak, Tanzimat dönemi modernleşmesinin iktisadî amacı şöyle özetlenebilir (Sayar, 2002: 58-61): “Osmanlı'nın devlete dayalı (ilm-i tedbir-i devlet) iktisadî politikalarının ülkeyi çıkmaza sürüklediği, *elit bürokratlar*⁷³ tarafından tespit edilmiştir. Osmanlı iktisadî zihniyetinde devletin bireyin üzerine abanması veya iktisadî alanda *bireyi etkinsiz* bir hale getirmesi [tebaanın, devlet için mahlûk olması anlayışı] ve buna karşılık Batı'daki maddi gelişmelerin temelinde [maceracı] birey unsurunun yattığı, seyahatnameler yoluyla görülüyordu ya da sefaretlerde görev yapanlar [sefirler] dış dünyayla temas halinde olduklarından bunu görüyorlardı.⁷⁴ Az sayıdaki Osmanlı entelektüeli ile elit bürokrat da bunu görebilmiştir. Tanzimat reformunun temelinde de, devlet ile birey ilişkilerini yeniden düzenleyecek bir iktisadî örgütlenme arayışı söz konusudur. Başka bir ifadeyle, bireyi kuşatan, onu iktisaden hür kılmayan unsurların kırılmasının gerektiği anlaşılmıştır.” Tanzi-

⁷³ Mustafa Reşit Paşa, Fuat Paşa ve Ali Paşa üçlüsü, 1840 ile 1870 yılları arasında Osmanlı devletinin politikasını belirleyen kişilerdi. Bu kişilerin ortak özelliği, daha önceden Osmanlı devletinin “sefirlik-elçilik” görevlerinde bulunmuş olmalarıdır. Batıyı ve batıdaki gelişmeleri iyi bilen bu Osmanlı paşaları, batı karşısında yapabilecekleri bir şeyin olamayacağına farkındaydılar. Onun için, fazla direnmeden, onların “geçtiği yol”dan geçilmesinin zorunlu olduğunu biliyorlardı (Ahmad 1999:8). Hattâ Şerif Mardin (1990:249-254); Tanzimat Fermanının “mübeşşir”i Mustafa Reşit Paşa'nın, 1838 Ticaret antlaşmasından sonra ve Tanzimat Fermanından önce (1839 senesinin Ağustos ayında, yani Tanzimat Fermanından üç ay önce) İngiltere'ye giderek *Hariciye Nazırı Palmerston*'la yaptığı bir mülâkata atıf yaparak, Reşit Paşa'nın Palmerston'la Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu ve geleceğini konuştuklarını ifade etmektedir. Nitekim, Reşit Paşa, Osmanlı'nın önündeki engelleri aşabilmesi için muhakkak ki “iç idarenin” keyfilığının son bulmasının, hukuksal bir yapının hâkim kılınmasının ve “temel kurumların” inşası için “ıslahat” yapılmasının zorunluluğunun farkındaydı. Bu gelişmeler Tanzimat ve daha sonra meydana gelen ve bu “üçlü paşa”lar zamanında yapılan “ıslahat” çalışmalarının temel mantığını yansıtmaktadır.

⁷⁴ Baki Asiltürk'ün *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* adlı çalışmasında (2000:445-455) bu konuyla ilgili birçok örnek mevcuttur. Mesela Ömer Lütfi'nin Londra ile ilgili gözlemlerinde, İngiltere'deki günlük iş hayatının bir bölümü, “...herkes hastaya şûrbâ götürür gibi acele yürüyerek işlerine giderler idi.” şeklinde tarif edilmektedir. Londra'daki ticarî hareketlilik konusunda bir başka değerlendirme, Ömer Lütfi'den yaklaşık olarak on beş yıl sonra Ahmet İhsan tarafından şöyle ifade edilmektedir; “...nehirden alıyorlar, sokaktan alıyorlar, vapurdan alıyorlar, vapura, sokağa, arabaya, nehre veriyorlar; yahut şimendüfer [tren] vagonlarına tahmil [yüklemek] eyliyorlar; orta yerde dehhaş [çok dehşetli] bir mübadele-i ticarîyedir gidiyor; antrepolar sanki ev değil hepsi birer vapur, zira her pencerede vinç makinesi mevcuttur, kimi yerde alt kattan üst kata emtia ahz [alış veriş] eyliyor.” şeklinde ifade edilmektedir.

mat'la birlikte aslında yapılmak istenende aslında budur. Yani, Batı'daki iktisadî yapıya benzer bir iktisadî yapının ortaya çıkması için, Batı'daki iktisadî yapıda var olup da Osmanlı'da bulunmayan *iktisadî kurumlar inşa* edilmeye başlanmıştır.⁷⁵ Ancak, 1840-1870 yılları arasında meydana gelen bu gelişmeler uzun soluklu olamamıştır. Çünkü Babıali'nin saraydan etkin olduğu bu dönemde, bir taraftan Batı'daki zenginliği meydana getiren iktisadî kurumlar inşa edilmeye çalışılırken bir taraftan da devletin iktisadî hayata müdahil olması için “kamu girişimciliği” uygulamasına başlanmıştır.⁷⁶ Yani, bu döneme kadar sadece iktisadî faktörleri kontrol etmekle yetinen devlet, artık bizzat bu varlıkları kullanma yoluna gitmiştir. Ayrıca, devlet bu girişimlerde bulunurken, Tanzimat'la birlikte yabancılara tanıdığı iktisadî ve sosyal ayrıcalıklardan dolayı “gayrimüslimler (Yahudi, Ermeni, Rumlar) ve Levantenler (tatlı su Frenkleri)” Osmanlı iktisadî hayatında önemli rol oynamaya başlamıştır.

Buraya kadar piyasanın temel kurumlarının Osmanlı'da ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı belirtildi. İktisadî bakımdan önem arz eden bu modernleşme arayışları veya Batı'daki iktisadî örgütlenme tarzıyla uyum çabaları uzun soluklu ve kalıcı olamamıştır. Bu başarısızlığın nedenleri ve yarattığı açmazlar XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı'da meydana gelen kamu girişimciliği ve özel girişimcilik uygulamalarından tespit edilen örneklerle açıklamak daha yararlı olacaktır.

Osmanlı'da XIX. Yüzyıldaki Kamu Girişimciliği

Osmanlı imparatorluğu, yaptığı reformlarla, ekonomik ve siyasî bakımdan, sanayi devriminin ardından Batı'da meydana gelen gelişmeleri yakalamak istemiştir. Ancak, Osmanlı idaresi, Batı'daki gelişmeleri büyük ölçüde “teknoloji” üstünlüğüne bağlamış ve kendi ülkesinin de gelişebilmesi için sanayileşmesinin gerektiğine inanmıştır. Hattâ, birinci

⁷⁵ İlber Ortaylı (2001:24-25), Osmanlı modernleşmesini, batıya duyulan bir hayranlıktan çok, bir zorunluluk olarak nitelendirmektedir. Ayrıca, Osmanlı'nın kısa sürede batıyla aynı iktisadî ve sosyal seviyeye gelebilmesi için batının sistemini topyekûn taklit etmeye başladığını da ifade etmektedir.

⁷⁶ Bu durum kolektivist iktisadî sistemlerden olan “Karma Ekonomi ve Devlet Kapitalizmi”nin Osmanlı ekonomisindeki uygulamasıdır. Öyle ki Batı'daki iktisadî gelişmişlik seviyesine ulaşma ideali, ilk önceleri hem özel girişimcinin desteklenmesi hem de kamu girişimciliğinin yapılması şeklinde bir karma ekonomik yapı olarak kendini hissettirmiştir. Ancak, daha sonraları, “özel girişim” alanının daraltılarak kamu girişimi alanının genişletilmesine, yani devlet kapitalizmine dönüşmüştür.

sanayi devriminin ilk belirtilerinin görüldüğü 1700-1750 yılları arasında, Batı'daki teknik gelişmeler Osmanlı tekstil sektörünü olumsuz olarak etkilemeye başladığı zaman, Osmanlı idaresi, "korumacılık" refleksine bürünerek, ithal ikamesine yönelik kamusal girişimlerde bulunmaya başlamıştır.⁷⁷ Özellikle sarayın ve askerî birimlerin yurt dışından ithal etmek zorunda kaldığı *yünlü ve ipekli* kumaşlarla yelken bezinin yurt içinde üretilmesi için, Edirne ve Selanik civarında; 1703 yılında yünlü kumaş, 1720 yılında ise yelken bezi dokuması için devlet fabrikaları kurulmuştur. Ancak, verimli ve rasyonel olmayan bu girişimlerin devam ettirilebilmesinde ısrarlı davranmış ve kamunun elinde bulunan "yünlü imalathanesini" özel teşebbüse devretmiştir.⁷⁸ Askerî alanda başlayan sanayileşme hareketleri ile geleneksel üretim tekniklerinin terk edilmesi ve III. Selim döneminde Batı'dan ithal edilen üretim tekniklerinin kullanılmasıyla birlikte girişimcilik anlayışında kurumsallaşmaya doğru bir yönelme olmuş, yani "fabrikasyon üretim tarzı" ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim "Avrupalı" tarzda bir ordu kurmak için; Beykoz'da 1805 yılında Kâğıt ve Çuha ile 1810 yılında Deri ve Kundura,⁷⁹ 1826 yılında Haliç'te İplik, 1830 yılında Batı Trakya'da Çuha ve 1833 yılında Eyüp'te Fes fabrikaları kurulmuştur (Bkz. Önsoy, 1988:47-55). Tanzimat

⁷⁷ Mehmet Genç (2000:237); Osmanlının ithal ikameci politikayı uygulamasının bir başka nedeni olarak da, 1683-1699 yılları arasında mağlubiyetle sonuçlanan savaşları belirtmektedir. Benzer bir yorum için bkz. Önsoy (1988:36).

⁷⁸ "Müteşebbis olarak kaynaklarımızda adı *Tişo* veya bazı yerlerde *İşon* şeklinde yazılan gayrimüslim bir Osmanlı reayasının 1709 yılı başlarından itibaren yünlü kumaş imali faaliyetini üzerine aldığı görülüyor. Tişo'nun ilk işi; gerekli teknik kadroyu oluşturmak, makine ve teçhizatı ikmal etmektir. Yünlü imâlinde zamanın ileri teknolojisine sahip batılı ülkeler[den] ... teknoloji kaynağı olarak Polonya'yı seçmiş ve oradan aldığı makinelerle birlikte getirdiği 7 ustayı mevcut imâlathaneye yerleştirerek faaliyete başlamıştır. Tişo, ilk aşamada 150 işçinin çalıştığı 7 tezgâhlı manifaktürü organize etmeyi başardı. Müteakip yıllarda manifaktürü, optimal saydığı cesamete ulaştırmak üzere boyahane ve benzeri tesisler eklemiş, tezgâh sayısını da 16'ya çıkarmıştır...1716 yılına kadar devlet hazinesinden, bina ve bazı sabit tesisler hariç, toplam olarak 47.600 kr., müteşebbisin kendi sermayesi olarak da 13.000 kr. sarf edilmiş olduğu bilinmektedir. Hesabını bilmediğimiz diğer harcamalarla birlikte yapılan yatırımın 100.000kr.'a yakın olduğu tahmin edilebilmektedir. Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0.3 kr.'tan az olduğu bu yıllarda 10.000.000 kr. civarında bulunan devlet bütçesinin %1'i civarındaki bir meblağın küçümsenemeyecek bir yatırım olduğunda şüphe yoktur." (Genç 2000:240).

⁷⁹ Bu fabrika aslında 1810 yılında Hamza Bey adında bir debbağın önderliğindeki "debbağlar" tarafından, özel teşebbüs şeklinde kurulmuş olmasına rağmen, 1816 yılında II. Mahmut tarafından devletleştirilmiştir (Önsoy, 1988:49).

öncesinde yapılan ve daha çok “iktisadî bağımsızlık” amacı taşıyan bu kamu girişimleri, Tanzimat’tan sonra artarak devam etmiş; hattâ 1840’lı yıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak (Clark 1976:18-19); “Sanayileşmenin başarılı olabilmesi için teçhizatın Avrupa’dan ithal edilmesi gerekiyordu. Ayrıca fabrikaları ve donanımı kurmak, işletmek ve tamir etmek için gerekli ehil usta, kalfa ve vasıflı işçilerin, hepsi değilse bile, çoğu dışarıdan gelmişti. Önceleri bu yabancıların büyük bölümünü İngilizler oluşturur, sonraları Belçika, Fransa, İtalya, Avusturya’dan kiralandı.”

Hattâ, Yavuz Cezar’ın (1991:161-186) arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı’nın XIX. yüzyılda (1831-1866) “yeni teknoloji uygulama ve sınav tesis kurma” çabalarından birtakım örnekler verdiği makalesi, Osmanlı’daki kamu girişimciliği uygulamaları konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle İstanbul ve civarındaki sanayileşme faaliyetlerinde devletin oynadığı rolü ele alan bu çalışmada, o dönemde ihtiyaç duyulan teknolojik yenilikleri devletin nasıl temin ettiği konusunda ilgili örnekler mevcuttur. Ancak, bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, çoğu teknolojik yenilik çabası, askerî amaçlıdır.

Fakat, uygulanan “ithal ikamesine” yönelik sanayileşme politikaları, devlet desteğine rağmen, Avrupa ile rekabet edecek bir seviyeye ulaşmamıştır. Devlet eliyle iktisadî refahın artırılmaya ve teknik gelişmenin sağlanılmaya çalışıldığı bu dönem, hukuksal hak ve özgürlükler açısından bir takım yasal düzenlemeler meydana getirmiş olmasına rağmen, iktisadî tercih bakımından “devletçilik” özelliği taşımaktadır. Bu yapı daha sonra meydana gelecek olan (Meşrutiyet, İttihat-Terakki ve Cumhuriyet dönemi) her türlü kolektivist iktisadî tercihin temelini oluşturmaktadır. 1840 ile 1860 yılları arasında uygulanan ithal ikamesine yönelik politikaları da teknik bilgi eksikliği olduğu kanaatiyle, meselenin ilgili bir uzman heyet eliyle çözmesi karara bağlanmış ve 1863 (veya 1865) tarihinde *Islah-ı Sanayi Komisyonu*⁸⁰ kurulmuştur. Bu komisyon kamu giri-

⁸⁰ Tanzimat’la birlikte önemini kaybetmeye başlayan “esnaf birlikleri–lonca, gedik, inhisar”, ticarî hayat üzerindeki kontrolünü de kaybetmeye başlamış ve serbest ticaret anlayışıyla birlikte yabancı girişimcilerin hâkim olmaya başladığı bir iç piyasa ortaya çıkmıştır. Esnaf birliklerinin piyasa üzerindeki etkinliğini kaybetmesi, bir nevi dolaylı yollardan esnaf birliklerini kontrol ederek piyasayı denetleyen ve kontrol eden Osmanlı idaresinin de etkinliğini sınırlandırmıştı. Bu duruma daha fazla seyirci kalamayan ve “piyasa”nın kendi kontrolü altında olması zihniyetine sahip olan Osmanlı idaresi, esnaf birlikleri yerine “Islah-Sanayi Komisyonu” adı altında resmî bir komisyon oluşturmuştur. Bu konuda

şimlerinin ve özel girişimcilik faaliyetlerinin “kalifiye eleman” veya “beşeri sermaye” ihtiyacını karşılamak için oluşturulmakla birlikte, “özel teşebbüsün” teşvik edilmesini, yerli mallar için yeni pazarlar araştırılmasını ve özellikle Batı’da gelişmeye başlayan “kurumsal girişimciliği”, yani “şirketleşme”nin oluşturulmasını sağlamayı da amaçlamaktaydı. II. Abdülhamit dönemine (1876) kadar, yerli mallarının yabancı pazarlara ulaştırılması için birçok uluslararası sergiye katılmış,⁸¹ birçok teknik eleman yetiştirilmiş, özel teşebbüsün kurumsallaşması teşvik edilmiş olmasına rağmen, kayda değer bir müteşebbis sınıfı ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte, devletin iktisadî hayatta girişimci rolünü üstlenmesi ve ayrıca modernleşme adına “taklitçilik” zihniyetinin Osmanlı idaresi tarafından benimsenmesi, doğrudan kamu harcamalarını artırmıştır. İktisadî yapı olarak devletçiliğin ve ithal ikamesine yönelik ekonomi politikalarının tercih edildiği bu dönemde, bütçe dengesizliği, Tablo:1’de de görüleceği gibi, had safhaya ulaşmış ve Osmanlı malî idaresi ilk kez 1854 yılında dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır.⁸² Borçlanmanın gerekçesi veya miktarı her ne olursa olsun, esas önemli olan, yapılan borçlanmanın, iktisadî hayatta bir iyileşme meydana getirmekten veya malî sıkıntıyı giderebilmekten uzak olmasıdır.

1841-1876 yılları arasındaki bütçe dengesine baktığımız zaman; 1841-1842 yılı bütçesine göre gelir 562.911.000 kuruş olurken gider 567.074.000 kuruş gerçekleşmekte ve bütçe açığı ise -4.163.000 kuruş olmaktadır. Nitekim, bütçe açığı, Kırım harbinden, sarayın “gösteriş” için yaptığı harcamalardan⁸³ ve devletçi sanayileşme faaliyetlerinin yo-

daha ayrıntılı bilgi için bkz. Önsoy (1988: 95-98). Devletin bu tür girişimleri, Cumhuriyet döneminde “köy enstitüleri” şeklinde yeniden tezahür etmiştir.

⁸¹ 1851-1862 yıllarında Londra, 1855 yılında Paris’te uluslararası sergilere katılan Osmanlı girişimcileri, 1863 yılında Osmanlı’da geniş çaplı uluslararası bir sergi tertip etmiştir. Bu sergilere birçok sektörden yaklaşık olarak 1000’e yakın müteşebbis, 2000 farklı kalemden müteşekkil mal ve hizmet çeşidiyle katılmıştır (Önsoy, 1988:59-94).

⁸² Osmanlı’nın ilk dış borcu Fransa ve İngiltere’nin yardımıyla Paris ve Londra borsalarından 1854 yılında satın aldığı 3.3 milyon sterlinlik tahvil satımıdır. Osmanlı’nın Tanzimat sonrasında yaptığı borçlanmalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Suvla (1999:269-277) ve Çakır (2001:66-76).

⁸³ Tarihçi Murat Bardakçı (1999:23), sarayın masraflarının bu dönemde artmasının sebebinin o dönemde İstanbul’a gelen Mısırlı zengin ailelerin şatafatına özenmeye bağlamaktadır. Kendi ifadesiyle “...1800’lerin ilk çeyreğine kadar İstanbul’da hayat rabitaliydi. İnsanlar hesabını kitabını bilir, ayağını yorganına göre uzatırdı. Şehzadeler zaten kafes arkasında yaşar; saray kadınları dışarıyla pek değil, hiç temas etmez ve sarayda aşırı masraf olmazdı. Ne zaman ki Mi-

ğunlaştığı 1860'lı yıllardan sonra daha hızlı artmaya başlayarak, 1861-1862 yılında -172.223.384 (1.221.184.160-1.393.407.544) kuruluş seviyesine ulaşmıştır. Hattâ 1875-1876 yılına gelindiği zaman bütçe açığı hemen hemen Tanzimat dönemi başındaki bütçe büyüklüğüne ulaşmış bulunmaktadır, yani -504.615.000 (2.388.294.000-2.892.909.500) kuruştur.

TABLO 1: 1841-1876 YILLARI ARASINDA DEVLET GELİR VE GİDERLERİ (KURUŞ)

Mali Yıl	Gelirler	Giderler	Açık
1841-42	562.911.000	567.074.000	-4.163.000
1846-47	625.000.000	624.718.145	+281.855
1847-48	653.500.000	668.763.404	-15.263.404
1848-49	666.230.000	704.816.642	-38.586.642
1849-50	710.000.000	798.998.000	-88.998.000
1850-51	715.116.013	777.304.276	-62.188.263
1851-52	724.400.000	782.576.000	-58.176.000
1852-53	772.971.628	794.392.424	-21.420.796
1853-54	757.459.671	779.117.205	-21.657.500
1856-57	888.053.500	929.362.500	-41.309.000
1857-58	1.042.940.000	1.131.580.000	-88.640.000
1858-59	1.133.301.500	1.200.665.500	-67.364.000
1859-60	1.161.376.000	1.367.198.204	-205.882.204
1860-61	1.200.067.485	1.311.636.964	-111.569.479
1861-62	1.221.184.160	1.393.407.544	-172.223.384
1862-63	1.321.323.817	1.490.693.048	-169.369.321
1863-64	1.420.990.468	1.484.502.492	-61.512.024
1866-67	1.558.566.500	1.800.466.765	-241.850.265
1867-68	1.597.993.883	1.868.318.470	-270.324.587
1868-69	1.712.839.500	1.701.090.500	+11.749.000

sır'ın zenginleri İstanbul'a gidip gelmeyi âdet edindiler, şehir o zaman zıvanadan çıktı... Mısır'ın... prensleri, beyleri, paşaları ve vekil-vükelâsı... bol para harcadılar. Yalılar, konaklar satın alıyor; pahalı eşyalarla tefriş ediyorlardı. Ve o zamana kadar konağından dışarısını pek bilmeyen İstanbul sosyetesini [saray mensupları] sefahatte Mısırlılarla âşık atmaya başladı, başlayınca da iş çığırından çıktı...israf yarışına girildi ve maliyenin altı üstüne geldi...sarayın biriken borçları üç senede üç milyon keseye dayandı..." Bardakçı ayrıca, saray mensuplarının bu dönemde âdeta "inşaat histerisine" tutulmuşçasına *saray, kasır, köşk* yapmaya başladıklarını ifade etmektedir. Benzer görüşler için bkz. Kazgan (1991:34).

1869-70	1.678.989.500	1.729.714.000	-50.724.500
1871-72	1.920.081.500	2.276.533.500	-356.452.000
1872-73	2.063.721.000	2.140.445.000	-76.724.000
1874-75	2.480.742.000	2.513.458.000	-32.716.000
1875-76	2.388.294.000	2.892.909.500	-504.615.000

Kaynak: Çakır (2001:58)

Bir taraftan “teknik eleman” yetiştirmeye çalışan Osmanlı, bir taraftan da sanayileşmeyi sağlayabilmek için hem kamu girişimini artırmaya hem de özel girişimi teşvik etmeye çalışmıştır. Sanayi mektepleri vasıtasıyla “işgücü”, özel teşebbüsün teşvik edilmesi ve desteklenmesi sayesinde de “işveren” devletle temasa geçmiştir. Devlet “mekteplerde” yetişenler için yeni istihdam alanları açmaya, özel teşebbüs için de yeni iş sahaları ihdas etmeye başlamıştır. Esnafların bir araya gelerek kurumsal bir yapıya kavuşmaları, yani şirketleşmeleri özendirilmiştir. Bu amaçla, örnek olması için “Şirket-i Hayriye” adlı taşımacılık şirketi, Osmanlı bürokratlarının önderliğinde kurulmuştur.⁸⁴

Sonuç itibarıyla; Tanzimat’la birlikte devletin aktif olarak girişimcilik rolü üstlenerek, kendi ihtiyaçları için olsa bile, piyasada var olması *sosyo-ekonomik maliyeti* artmıştır. “İyi niyetli” endişelerle piyasadaki özel girişimciyi desteklemek veya teşvik etmek için “karma ekonomik” modelini uygulamaya çalışan devlet, daha sonraları hiç beklemediği veya hiç planlamadığı, gayri-Türk ve gayrimüslim unsurları yok etmeye yönelik bir faaliyet olan “devlet kapitalizmi”ne varan bir iktisadî yapı kurmaya çalışmıştır. Bu girişimler, hem sosyal yapıyı hem de ekonomik yapıyı olumsuz etkilemiştir. Ancak, bu süreci ele almadan önce, Tanzimat’tan sonra “özel girişimcilik” yapısının nasıl geliştiğine değinmek gerekmektedir.

⁸⁴ “1849 yılında kurulan bu şirketin 30 Osmanlı lirası tutarında 2.000 paya ayrılmış 60.000 lira sermayesi vardı. Boğazda yolcu taşımak üzere kurulmuş olan şirket İngiltere’ye sipariş ettiği gemilerin her biri için 7.000 Osmanlı lirası ödemişti. Şirket-i Hayriye’nin pay senetleri daha çok *Mustafa Reşit Paşanın nüfuzu sayesinde satılabiliyordu*. Saray, satışları özendirmek amacıyla 100 pay senedine kaydolmuştu. Mustafa Reşit Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damat Mehmet Ali Paşa, Mısırlı Kamil Paşa, Mısırlı Zeynep Hanım büyük hissedarlar arasında yer alıyorlardı... Ancak, bu ilk anonim şirketin kuruluşu sırasında, bütün çabalara karşın yeterli sermaye toplanamamış, Mustafa Reşit Paşa, gemileri satın alabilmek için banker ve sarraflara başvurmak zorunda kalmıştır” (Toprak 1982:39-40). Benzer bir kamu girişimi modeli, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kurulan “İş Bankası” örneğinde görülmektedir.

Osmanlı'da XIX. Yüzyıldaki Özel Girişimcilik

Bu bölümde özellikle *devlet-piyasa* ilişkilerinin “modernleşme” adımlarından sonra nasıl bir hal aldığına temas edilecek ve bu durumun Osmanlı müteşebbis sınıfını nasıl etkilediği ortaya konulacaktır. Bu dönemde, özellikle azınlıkların ticari hayatta ve devlet idaresinde etkin olmasının ne tür sorunlar meydana getirdiğine bakılacaktır. Ayrıca, modernleşme dönemiyle birlikte hem kamu girişimciliğinin hem de özel girişimciliğin varlığı veya “ferdiyetçi ve özgürlükçü” söyleme sahip olmasına rağmen modernleşme arayışlarının nasıl olup da “millî iktisat” ve hattâ “Türkleştirme” politikalarına varacak bir iktisadî yapılanmaya dönüştüğü ele alınacaktır. Ancak, öncelikle Osmanlı idaresinin ayrıcalık verdiği veya bazı mal ve hizmetlerin sağlanması konusunda sorumlu kılınan *yabancı girişimci ailelerine* değinilecek, daha sonra esnafların bir araya gelerek şirketleşmesinden bahsedilecek ve nihayetinde “şark ticaret yıllıkları”na göre bir değerlendirme yapılacaktır.

Sanayi devrimi öncesinde Osmanlı'da özel girişimciliğin “esnaf” ve “tüccar” eliyle yönlendirildiği ve devletin de, piyasada aktif olarak rol almayıp, dolaylı olarak bu iki teşebbüs sınıfını kontrol ederek iktisadî faaliyetlerini yürüttüğü daha önce ifade edilmişti. Ancak, Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki modernleşme çabaları “klâsik dönemdeki girişimci” yapısını da temelden değiştirmiştir. Özellikle yabancılara tanınan haklar ve devletin “girişimci” üzerindeki kontrolünün azalması, hem iktisadî yapıda değişiklik meydana getirmiş hem de “teşebbüs hürriyetiyle” birlikte girişimci arzını artırmıştır. Diğer bir ifadeyle piyasaya giriş-çıkışın serbestleşmesi, yabancıların ve özellikle azınlık mensubu müteşebbislerin sayısını ve bunların Osmanlı iktisadî hayatındaki etkinliğini artırmıştır. Hattâ, bir çok yabancı şirket, Osmanlı idaresi tarafından ayrıcalıklı kılınmıştır. Toprak'ın ifadesiyle (1982:40); “XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler, genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetiliyordu. İkinci Meşrutiyet'e değin, Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında, yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi hemen hemen yok gibiydi.” Bu bağlamda, Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki girişimci yapısı şöyle özetlenebilir:⁸⁵ Osmanlı Girişimcileri:

⁸⁵ Bu konudaki en kapsamlı çalışma olan Bağış'a (1983) bakılabilir.

Müslüman-Türk girişimciler Azınlık Mensubu Girişimciler ve Avrupalı Girişimciler'den oluşmaktadır.

Osmanlı'nın günümüzdeki "sanayi siteleri" şeklinde inşa ettiği "İstanbul Sanayi Kompleksinin" yönetimi tek bir ailenin elindeydi: *Dadian'lar*. Gregoryen Ermeni milletine mensup olan Dadian'lar, Osmanlı bankacılığı, bürokrasisi ve sanayii ile daha öncelerden iyice haşır neşir olmuşlardı. Bu ailenin ilk temsilcilerinden Hacı Arakel Dad, 1795'te III. Selim'e "kendi kendini yetiştirmiş bir mekanik deha" olarak takdim edilmişti. Hacı Dad, o yıl Bakırköy yakınındaki barut fabrikasının yenileşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş ve bunun karşılığında yeni kurulan bir barut fabrikasının başmühendisliğine ve müdürlüğüne [barut-çubaşı] atanmıştı. Kendisine özel vergi ve gümrük muafiyetleri tanınmıştı. Barut konusunda önemli yenilikler meydana getirdiği zaman, padişah kendisini ve ailesini barut üretimi konusunda ayrıcalıklı kılmıştır. Dadianlar da gerek II. Mahmut gerekse Sultan Abdülmecid döneminde, sadece barut üretimiyle yetinmeyip sık sık Avrupa seyahatine çıkarak oralarda gördükleri yenilikleri Osmanlı'ya aktarma konusunda hem malî yardım hem de imtiyaz almışlardır (Clark 1976:20-21). Kısacası, Dadian ailesi uzun bir süre [birkaç Osmanlı padişahı döneminde] Osmanlı'da fabrika projelerinin hazırlanması ve fabrikaların kurulmasında, kredi temin edilmesinde, âlet ve makinelerin getirilmesinde, yabancı işçi ve mühendislerin bulunmasında, çiftliklerin kurulması ve madenlerin işletilmesinde adeta bir tekel kurmuştur. İstanbul ve civarındaki tesisler üzerindeki denetim ve nüfuzu tartışmasız olan Dadian ailesi, diğer bölgelerdeki kuruluşlara da el atarak kendi akraba ve adamlarını mühendis tayin etmiştir. Ancak, bu durum Osmanlı idaresinde huzursuzluk meydana getirmiş ve 1849 yılında Dadian ailesi iş başından uzaklaştırılarak mallarının müsadere edilmesine karar verilmiştir (Önsoy, 1988:51-55).

Osmanlı Devleti, yabancılara ayrıcalık vererek, Batı'da var olan bazı teknik imkânları ve gelişmeleri kısa sürede ülkeye getirmeye çalışmıştır. Yabancı girişimciler, özellikle Osmanlı idaresinin sosyo-ekonomik bünyede meydana getirdiği değişikliklerden sonra, ayrıcalıklı kılındıkları bir ülke ekonomisinde; "yabancı ülkelerde kolayca alıcı bulabilecek veya iç pazarda talebi yüksek olan tekstil, pamuk ve yün, kereste, deri, ipek, zeytinyağı, sabun ve maden gibi ara ve tüketim mallarının üretimine yönelmişlerdir. Yabancı girişimciler büyük ve ulaşımı kolay, geniş hinterlanda sahip şehirleri; İzmir, İstanbul, Adana, Selanik, Konya, Adana

gibi şehirleri faaliyet alanı olarak seçmişlerdir”⁸⁶ (Aker 1999:59). Bununla birlikte, devlet, yerli müteşebbislerin (hem azınlık hem de Müslüman-Türk) kalkınması ve beynelmilel olması için her türlü kamu politikasını uygulamıştır. Meselâ, esnafın bir araya gelerek “simkeşler şirketi”, “debbağlar şirketi”, “saraçlar şirketi”, “kumaşçılar şirketi” “dökümcüler şirketi” ve “demirciler şirketi” şeklinde kurumsallaşması sağlanmıştır.⁸⁷ Yine uluslararası ekonomik güce sahip olan ülkelerle yapılan ticaret anlaşmaları sonucu ortaya çıkan yeni ticarî ve ekonomik düzenin hukukî esaslarını belirtmek için çıkarılan 1280 (1864) tarihli “Ticaret Kanunu”, şirketleşme konusunda önemli yenilikler içermekteydi (Kazgan, 1991:39).

Batı’daki sermaye birikim sürecini hem kurumsal hem de toplumsal bazda yaşayamamış olan Osmanlı İmparatorluğu, azınlık mensubu girişimcilerin yardımıyla bu sorunu aşma yoluna gitmiştir. Donald Quataert’in *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (1999) adlı çalışması, bu konudaki önemli eserlerdendir. Quataert, ülkenin muhtelif yerlerindeki (Selanik, İstanbul, Şam, Makedonya, Harput, İzmir, Filistin gibi) özel teşebbüse ait irili-ufaklı imâlat tesislerini, arşiv kaynaklarından elde ettiği belgelerle örneklendirmiştir. Quataert, verdiği örneklerden de anlaşıldığı üzere, bu özel teşebbüslerin çoğunun azınlık mensuplarına ait⁸⁸ olmakla beraber, “küçük çaplı ve dar pazarlı [sadece iç pazar]” ol-

⁸⁶ Önsöy, eserinde (1988: 57-58), çoğu İngiliz menşeli gayrimüslimlere ait bazı işletmelerin hangi şehirlerde bulunduğunu ve faaliyet alanlarını ifade etmektedir.

⁸⁷ Bu şirketlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Önsöy (1988:102-115).

⁸⁸ Meselâ, Quataert’in eserinde, azınlık mensubu olan girişimcilerden örnek olarak verdiği birkaçı şöyledir: (1999:159); “Girişimci Yorgi Sirandi, 1890’ların ilk yarısında Edirne şehrinde küçük bir imâlathane [makineyle dokumacılık yapan] işletiyordu... (1999:265) 1902 yılında Sykes [bir İngiliz], pek çok Boşnak’la işbirliği yaparak, Bandırma kasabasında yün iplik fabrikalarının en büyüğünü açtı...” Yine halıcılık ile ilgili önemli bir örnek (1999:267); “...Kaydedilmiş faaliyetlerin çoğu yabancılara aittir. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz az sayıda ki Osmanlı ticarethanesinden biri, halıcılık işine 1772 yılında Uşak’ta girmişti. 1900 yılına gelindiğinde, İzmir’in halı ticaretinin % 90’ını altı ticarethane elinde tutuyordu. Sırasıyla en önemli şirketler; Spartali ve Ortakları, P.de Andria ve Ortakları, Sydney La Fontaine’di. Bunların ardından, W. Griffith, Partridge ve Habib ile Palako’nun ticarethaneleri geliyordu...” İpek üretimiyle ilgili olarak (1999:213); “...Bursa’da ham ipek üreten ilk fabrika 1838 yılında açıldı...kurucusu Fransız Glazial ailesinin girişimleri başarısızlığa uğradı...Zürih firmasının temsilcisi İsviçreli bir tüccar ile Avusturya konsolosu Falkeisen iflas eden Glazial fabrikasını devraldı. Falkeisen, İngiliz konsolosluğundaki bir tercümanla, Osmanlı Ermeni’si Taşçıyan’la işbirliği yaparak Bursa yöresinde buhar

duğunu ve ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaştığını belirtmektedir. Quataert (1999:40), bu özelliklerinden dolayı Osmanlı imâlat sanayiini gelişemediğini söylemektedir. Hattâ, Osmanlı imâlat sektöründe belirli bir gelişme olmasına rağmen, bu gelişmenin uluslararası ticaretteki gelişmelere göre çok düşük olduğuna işaret etmektedir. Meselâ, 1830 yılında Osmanlı'nın dünya ticaretindeki payı %3 iken; 1910 yılında bu oran %1'in altına düşmüştür. Bunun da en önemli nedeni olarak, Quataert, sanayi devrimiyle birlikte Batı'da ortaya çıkan *iktisadî örgütlenme* tarzını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı imâlat sanayiinde “canlılık ve hareketlilik” söz konusu olmakla birlikte, geleneksel üretim tarzı *endüstriyel bir* üretim tarzına dönüşmemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ticarî gelişmelerde, iktisadî yapıdaki modernleşme çabalarının etkili olduğu daha önce ifade edilmişti. Osmanlı ticaret hukuku Tanzimat'la birlikte Batı'daki gelişmelerle uyumlaştırılmış ve şer'î hükümlerin ötesinde bir ticaret hukuku benimsenmeye çalışılmıştır. Nitekim, 1850 yılında *Fransız Ticaret Hukuku*'nun çevirisi yapılarak aynen uygulanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte 1863 yılında da *Deniz Ticaret Hukuku* kabul edilmiştir (Toprak, 1995: 79-80). Osmanlı'nın iktisadî hayatta “şirketleşme”yi teşvik etmesinin ve yabancılara ayrıcalık tanımmasının temel amacı, hem batı standardında bir sanayie ulaşabilmek hem de bu sanayi yatırımlarını karşılayabilecek bir “sermaye stoku” oluşturabilmektir. Osmanlı, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, aslında, yabancı yatırımcılara yönelik ayrıcalıklarla, daha önce de belirtildiği gibi, birçok uluslararası şirketi yatırım yapmaya razı etmiştir. Hattâ, dışarıdan sermaye ihracını sağlayabilmesi için 1856 yılında *Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani)* kurulmuş ve daha sonra da Fransız-İngiliz sermayesinin bankaya ortak olmasıyla *Bank-ı Osmani Şahane* adını almıştır.⁸⁹ Önemle belirtmek gerekir ki, batıda bankacılık

enerjisiyle çalışan ilk fabrikayı kurdu; bu fabrika 1845 Haziranında faaliyete geçti...”

⁸⁹ 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası, Osmanlı'nın ilk bankası değildir. 1842 yılında İsveç himayesi altında *The Bank of Smyrna* kurulmuştur. Ancak, aynı yıl, gerekli izni Osmanlı idaresinden alamadığı için kapatılmıştır. Babiâli 1845'de kambiyo işlemlerinin yürütülmesi için *Alleon ve Baltazzi* adlarında iki galata bankerini görevli kılmış, onlarda girişimlerine *Bank-ı Dersaadet* adını vermişlerdir. Ancak bu girişim de 1852 yılında tasfiye edilmiştir. Bu kuruluşun yerine 1853'de *The Ottoman Bank*, 1855'de *The British and Oriental Bank of Constantinople*, 1856 yılında ise *The Imperial Bank* önerileri Babiâli'ye sunulmuş, ancak bu projeler geri çevrilerek, en sonunda *Bank-ı Osmani* kurulmuş, daha sonra bu banka *Bank-ı Osmani Şahane* adıyla devlet bankasına dönüşmüştür (Toprak

sektörü piyasanın, yani girişimcilerin talebi ve ihtiyacı doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Meselâ, 1602 yılında Hollandalı tacirlerin, *Amsterdam* bankasını kurması gibi. Ancak, Osmanlı’da, bankacılık sektörü, tamamen devletin borçlanma ihtiyacını karşılama saikiyle ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle birlikte azınlık mensupları Osmanlı’nın sosyo-ekonomik yapısının temel belirleyicisi olmuşlardır.⁹⁰ Ayrıca, diğer ülkelerin Osmanlı’ya yatırım yaparken aracı olarak azınlık mensuplarını seçmeleri, ister istemez, gayrimüslim tebaanın kısa sürede zengin bir sınıf haline gelmesini sağlamıştır.⁹¹ Gayrimüslimlerin Osmanlı ticarî hayatında etkin olmaya başlamalarıyla birlikte, Osmanlı klasik döneminde İstanbul’un ticaret merkezi olan *Eminönü*, *Beyazıd* ve *Kapalıçarşı*’nın yerine yeni ticaret merkezi olarak *Galata*, *Beyoğlu* ve *Karaköy* önem kazanmıştır. Özellikle *Galata Bankerleri* olarak bilinen bu sermaye grubu, Osmanlı’nın en önemli ihtiyacı olan sermaye eksikliğini giderme yoluna gitmiştir. Ancak, belirli bir müddet piyasaya kredi kullandıran Galata Bankerleri, daha sonra daha kârlı ve prestijli bir “piyasa” olarak gördükleri *Saray* [*padîşah ve yakınlarına*] ve *Babîali*’ye [*askerî ve sivil bürokrasiye*] kredi vermeye başlamıştır. Piyasada birçok müteşebbisin elde edemeyeceği miktarda (5000 ile 8000 altın civarında) maaş alan Osmanlı Paşalarının ve Nazırlarının varlığı galata bankerleri için [yağlı müşteri] önemli pazar olmuştur. Bu durum, doğal olarak, üretmeden tüketen bir devletin var olmasına, sermaye birikimine sahip olan azınlıkların, sermaye birikimine ihtiyaç duyan girişimcilere kredi vermek yerine devlete borç verme yoluna gitmelerine sebep olmaktadır (Tezel, 1994:71-73). Ancak, azınlık mensuplarının “malî” açıdan sarayla daha yakın ilişkiler kurmaları, kısmen ülke ekonomisini etkilemişse de genel olarak, yabancı girişimcilerin Osmanlı’ya yatırım yapmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca, azın-

1982:134-135). Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır (2001: 88-98) ve Eldem (2000).

⁹⁰ Osmanlı devleti, Batı’daki gelişmeleri yakinen takip edebilmek için bir *Tercüme Odası* kurmuştur. Tercüme Odası’nın temeli 1820 yılında atılmış olmakla birlikte, resmî olarak 1832 yılında kurulmuştur. Bu kurumun amacı, batıda yayınlanan neşriyatı anında çevirebilmek ve bu sayede gelişmelerden haberdar olabilmektir. O dönemde gayrimüslimler, devletin bu kurumunda tercüman olarak görev almaya başladılar. Nihayetinde, Islahat Fermanı da azınlıklara memuriyet hakkını tanıdı.

⁹¹ Asıl güçlerini aracılığı yaptııkları Avrupalı tüccarlardan alan Ermeni, Yahudi ve Rum kökenli İstanbul sarraflarının bazılarının serveti yaklaşık olarak 1 milyon sterlini bulmaktaydı (Tezel, 1994:57).

lıkların yeni ticaret merkezi haline getirdikler Cadde-i Kebir (İstiklâl Caddesi) ve civarında yoğun bir ticarî faaliyet yaşanmaya başlamıştır.

Ayhan Aktar'ın “*Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadî Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938*”, adlı çalışmasında gayrimüslimlerin etkin olmaya başladığı dönemdeki ticarî canlılığın örnekleri görülmektedir (1998:105-142)⁹². Aktar, uluslararası ticaretin Osmanlı'ya en önemli katkılarından birinin *liman şehirlerini* geliştirmesi olduğunu düşünmektedir.⁹³ Benzer bir gelişmenin payitaht olan İstanbul ve civarında daha belirgin bir şekilde görüldüğü muhakkaktır. İstanbul'da meydana gelen bu değişikliklerin iş hayatındaki en önemli göstergesi ise *ilân ve reklâm* özelliği taşıyan “Şark Ticaret Yıllıkları”⁹⁴dır.

Bu yıllık, *Cervati Biraderler* tarafından *Fransızca* yayımlanmıştır. İstanbul'daki iş yerlerinin ayrıntılı bir dökümünü de yayımlayan *Cervati Biraderler*, Osmanlı'nın son döneminin İstanbul'undaki “girişimci yapı-

⁹² Aktar, çalışmasının başında, Donald Quataert'in tespitlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da meydana gelen *toplumsal dönüşümün*, bir “çöküş ve/veya dağılma” olarak algılanmasının yanlışlığından ve XIX. yüzyılda azınlıkların, malûm olanın aksine, Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumlu etkilerinden bahsetmektedir.

⁹³ Aktar, buna örnek olarak, Mübeccel Kıray'ın (1972) İzmir ile ilgili monografisine atıf yaparak, İngiliz sermayesinin 1856 yılında inşa ettiği Aydın-İzmir demiryolunun, Alsancak liman bağlantısıyla “tarımsal artığın” değerlendirilmesini ve İzmir'in ticarî hayatında meydana getirdiği değişiklikleri ifade etmektedir.

⁹⁴ Rehber kitap olan bu yıllıklar kapsam olarak, sadece Osmanlı devleti sınırları içindeki ticarî merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen iktisadî faaliyetleri girişimcilere tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Şark ticaret yıllıkları, aslında tüm Balkan ülkeleri ve Doğu Akdeniz dünyasının ticaret merkezleri hakkında bilgi vermektedir. Nitekim, Şark Ticaret Yıllıklarının çeşitli baskılarında Kahire'den İskenderun'a, Selanik'ten Manastır'a kadar tüm ticaret merkezlerinden yapılan derleme ve sayımlar sonucunda, bu şehirlerdeki firmalar ve serbest meslek sahipleri hakkında bilgiler ve ilânlar bulunmaktadır. Örneğin, 1893-94 yıllığında Osmanlı devleti dışında, Rusya, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın ticaret merkezleri ve bu şehirlerdeki firmalar, tüccarlar ve meslek sahipleri hakkında bilgi vardır. Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlanma amacı, esas olarak, o günlerde Marsilya veya Southampton'dan vapura binip Galata rıhtımına inen bir tüccara, ihtiyacı olan bilgileri ulaştırmaktır. Fakat, Şark Ticaret Yıllıkları aynı zamanda İstanbul, İzmir, Selanik gibi merkezlerde “yerleşik” iş yapan Osmanlı ve yabancı tüccarlara dönük olarak da bilgi sunmaktadır. Herhangi bir malın hangi firma tarafından satıldığını veya bu mal yabancı kökenli ise Osmanlı dünyasındaki temsilcisinin kim olduğunu öğrenmek isteyen yerleşik tüccarı da bilgilendirmek amacıyla Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlandığını tahmin edebiliriz (Aktar, 1998:119).

sını” tüm ayrıntısıyla ortaya koymaktadırlar. Aktar, çalışmasında, Şark Ticaret Yıllıklarındaki *girişimcilik* ile ilgili bilgileri, Tablo 2’de görüleceği gibi sınıflandırmıştır. Tabloda, o dönemdeki girişimcilik faaliyetleri on dört başlık altında toplanmıştır. Bu girişimcilik faaliyetleri hem İstanbul’da hem de tüm ülke sathında önemli ekonomik gelişmelere sebep olmuştur. Nitekim, Tablo 2’de görüleceği gibi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı’da girişimci arzında, dönemler itibariyle, 1921’e kadar, önemli bir artış yaşanmıştır. Hattâ, Tanzimat’ın ilk yıllarında, cari fiyatlarla yıllık ortalaması 4.2 milyon sterlin olan Osmanlı ihracatı, 1910-1913 yılları arasındaki ortalamanın 27.3. milyon sterline yükselerek, yaklaşık olarak 6.5 kat; toplam ithalat ise, aynı dönemler arasında, 5.1 milyon sterlinden 38.6 milyon sterline yükselerek 7.5 kat artış göstermiştir (Aktar 1998:129). Ayrıca, bu dönemde İstanbul’un yeni ticaret merkezi olan *Galata ve Beyoğlu* civarının nüfusunun % 47’si yabancılardan, %32’si gayrimüslimlerden %21’i ise Müslümanlardan oluşmaktaydı.

TABLO 2: ŞARK TİCARET YILLIKLARINDA İKTİSADİ FAALİYETLER, MESLEKLER VE ÖRGÜTLEŞMELER:1868-1938

Meslekler ve İktisadi Faaliyetler		1868		1883		1893		1909		1921		1938	
1	Üreticiler ve araçlar (tarımsal mallar)	17	%1	177	%4	381	%5	538	%5	468	%4	855	%16
2	Bankerler ve Finans Kurumları	52	%5	155	%3	196	%3	323	%3	234	%2	38	%1
3	İhracatçılar (hammadde ve Madencilik)	----	-----	11	%0	32	%0	18	%0	12	%0	30	%1
4	İthalatçılar ve simsarlar (tüketim malları)	142	%12	587	%13	1233	%18	1833	%17	2195	%19	1490	%28
5	İthalatçılar ve Simsarlar (yatırım malları)	14	%1	73	%2	75	%1	121	%1	194	%2	276	%5
6	Yeni Hayat tarzı ile ilgili hizmetler	120	%11	438	%10	486	%7	774	%7	834	%7	135	53
7	Yeni girişimciler	283	%25	927	%21	600	%9	1729	%16	1947	%17	1287	%24
8	Yeni Örgütler ve dernekler	8	%1	161	%4	159	%2	273	%3	132	%1	67	%1
9	Yeni profesyoneller ve uzmanlar	152	%13	591	%13	949	%13	1047	%10	1390	%12	271	%5
10	Yeni kamu hizmetleri	44	%4	184	%4	315	%4	543	%5	603	%5	112	%2
11	Yeni işler ve zanaatlar	57	%5	255	%6	602	%9	834	%8	863	%7	376	%7
12	Geleneksel esnaf	85	%7	328	%7	680	%10	789	%7	1008	%9	111	%2
13	Geleneksel zanaatkârlar	164	%14	557	%13	1298	%18	1658	%16	1747	%15	279	%5
14	Diğer Meslekler ve Faaliyetler	-----	-----	8	%0.2	31	%0.4	42	%0.4	6	%0.1	-----	-----
TOPLAM		1.138	%10	4.452	%10	7.037	%10	10.520	%10	11.630	%10	5.327	%10

Kaynak: Aktar (1998:124).

Üç paşalar döneminin (1840-1870) Osmanlı'nın kurumlarının batıya uyumu konusunda önemli değişiklikler meydana getirdiği ve bu dönemde bürokrasinin, saraydan daha baskın bir rol izleyerek modernleşme sürecini hızlandırdığı muhakkaktır. Özellikle azınlık mensupları konusunda yapılan düzenlemeler, kadim Osmanlı iktisat zihniyetini köklü bir değişime uğratmıştır. Osmanlı'nın 1854 yılında ilk dış borcunu alması, piyasanın gelişmesi karşısında tedirgin ve ürkek yapısını sürekli gizleyen sarayın, kendisinin de bu gelişme karşısında güçlü olması ve/veya güçlü gözükmesi gerektiği yönündeki zihniyeti, devletin ekonomik süreçte rol almasına ve/veya rol alanları kontrol etmesine yol açmıştır. Nitekim, bu gelişmeler, 1873 dünya krizinin ardından, Osmanlı malî idaresinin 1875 yılında *fiilen* ve 1879 yılında ise *resmen iflas* etmesine neden olmuştur. Uluslararası malî destek ve azınlıkların daha hür kılınması sayesinde bu dar boğazdan çıkmaya çalışan Osmanlı, 1881 yılında *Muharrem Kararname*si ile *Duyun-u Umumiye* kurumunun ülke içinde faaliyet göstermesini kabul etmiştir.

Duyun-u Umumiye kurumu, Marksist iktisadî söylemde, Osmanlı'nın malî tutsaklığı olarak nitelendirilmektedir⁹⁵. Ancak, Duyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra, Osmanlı'nın hem toplam borç yükünde azalma olmuş hem de Osmanlı ticarî hayatında gözle görülür bir gelişme meydana gelmiştir. Osmanlı'nın borç yükü yaklaşık olarak % 44 oranında azalmış ve bütçe gelirlerinin daha büyük bir kısmı (bugünkü deyimiyile faiz dışı fazla) ülkenin ihtiyaçları için kullanılmıştır. Çünkü, Kurum, kendisine bırakılan vergileri daha fazla toplayabilmek için “tarımsal artığın” büyümesine ve bu sayede tarım ürünlerinin ihracatının fazlaşmasına önayak olmuştur (Tezel 1994:86-87). XX. yüzyılın başlarında toplam GSMH'nin yaklaşık % 14'ü, net tarımsal üretimin ise yaklaşık dörtte biri ihraç edilmektedir. İthalatın GSMH'ya oranı ise aşağı yukarı % 18'dir (Tabakoğlu, 2000:258-259). Aslında bu gelişmeler, Duyun-u Umumiye kurumunun Osmanlı ekonomisinin “malî disiplini” sağlamada gösterdiği başarının yansımasıdır. Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisinin, devletin girişimcilik yaparak veya kamu kaynaklarını “transfer ve cari” nitelikli harcama kalemlerine aktararak, malî disiplini bozmuş olmasına rağmen; Duyun-u Umumiye'nin gereksiz harcamaları kısması, borçlanma maliyetini düşürmesi ve vergi gelirlerinin daha etkin toplanması için düzenlemeler yapması sayesinde toparlanmış ve bu or-

⁹⁵ Mesela Parvus Efendi (1977).

tamda, yerli ve yabancı müteşebbisler önemli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Sonuç

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı XIX. yüzyıl boyunca Batı'daki sosyo-ekonomik kurumsal yapıyla uyum çabası içinde olmuş; uzun bir periyoda denk gelen bu modernleşme çabalarının bir kısmı başarılı olmuştur. Ancak, toplumun ve devletin zihniyet yapısında köklü değişiklikler meydana gelmediğinden, yapılan kurumsal değişiklikler “devrevî” olarak başarı göstermiş; ama belirli bir noktadan sonra neredeyse her şey tekrar eski haline rücû etmiştir. Nitekim, Osmanlı'nın son dönemdeki uyum çabaları sayesinde azınlık mensubu girişimciler, malî ve beşerî sermaye⁹⁶ bakımından ülke ekonomisine ciddi katkılar sağlamışlardır. Ancak, devletin bürokratlar eliyle yapmaya çalıştığı bu modernleşme faaliyetleri, piyasa kurumlarını geliştirme konusunda istekli olmayan veya piyasanın gelişmesinin kendi kontrolünde olmasını isteyen bir devlet idaresi meydana getirmiştir. Ülkedeki etkinliğini ve otoritesini kaybetmek istemeyen Osmanlı ricalı [sivil ve askeri bürokrasi], kendi denetimi altında bir piyasa oluşturmaya çalışmıştır. İstibdat yönetimi olarak da ifade edilen II. Abdülhamid dönemi (1876-1908) bunun en güzel örneğidir. II. Abdülhamid, Batı'daki maddî gelişmenin Osmanlı topraklarında mayalanmaya başladığını hissetmeye başladığı zaman, buna hem idarî [meclis] hem de ekonomik açıdan karşı durmaya çalışmıştır. Bu durum daha sonraları İttihat ve Terakki tarafından “devletçilik” anlayışına dönüştürülmüştür.

Osmanlı'nın mülkiyet haklarını tanıması veya özel mülkiyet kurumunu inşa etmesi Tanzimat'tan sonra gerçekleşmiş ve özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi bu yolda önemli bir adım olmuştur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu, özel mülkiyet alanını ve mülkiyet haklarını tanımlamakla birlikte, devletin iktisadî alandaki faaliyetlerini de artırma yoluna gitmiştir. Diğer bir ifadeyle, mülkiyet haklarını tanımlayarak, yeni bir iktisadî örgütlenme tarzı inşa etmek yerine; kadim iktisadî yapıyı devam ettirmiştir. Osmanlı'nın mülkiyet hakları konusundaki modernleşme arayışları, yeni bir iktisadî örgütlenme tarzı oluşturamadığı gibi; devletin iktisadî

⁹⁶ Osmanlı'da Rumlar ve Yahudiler “malî sermayenin” temsilcisi iken; Ermeniler “beşerî sermaye”nin temsilcisi konumundadır. Ermenilerin soy isimleri, aslında bir zanaatkârlığı çağrıştırmaktadır. Mesela Kalaycıyan, Demirciyan, Kiremithan, Taşçıyan gibi.

yapıda “girişimcilik” rolü üstlenmesine de neden olmuştur. Çünkü girişimciliği olumlu yönde etkileyen; fiyat sistemi, mülkiyet yapısı, serbest kâr, rekabet gibi ekonomik enstrümanların hiçbiri Osmanlı iktisadî yapısında, Batı'daki tarzıyla var olmamıştır. Devlet ve hukuk arasındaki ilişki, piyasa oyuncularının haklarını veya imkânlarını geliştirici bir nitelik taşımaktan çok, devletin “ekonomik” alandaki faaliyetlerini meşrulaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Ne yazık ki Osmanlı idaresi, piyasanın her türlü faaliyetini “ürkek ve tedirgin” bir tavırla izlemiş ve genellikle piyasa oyuncularına güvenmeyerek, onları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Devlet, kimi ailelere ayrıcalık tanıyarak veya bürokrasiye görev vererek, bazı mal ve hizmetleri “tekel”ler yoluyla sağlamaya çalışmıştır. Ancak, bu faaliyetlerin, bütçe harcamalarını artırmaktan başka bir faydası olmamıştır.

Sonuç olarak Osmanlı'da düşünce ekseninde kısmen olsa da uygulama anlamında Adam Smith Fikriyatına geçiş konusunda bir takım çalışmaların ve gayretlerin olduğunu görüyoruz. Ancak bu durum kalıcı ve süreklilik arz eden bir iktisadî kalkınma sürecine dönüşememiş ve daha çok bir “bocalama veya arayış” olarak kalmıştır. Bunun sosyo-ekonomik sonucu ise ne yazık ki, Osmanlı'dan günümüze “piyasa ekonomisinin” kurumsal inşasını sağlayabilen girişimcilik yapısının oluşmamasına yol açmıştır. Öyle ki; *risk* üstlenerek girişimsel faaliyetlerde bulunan veya yenilik yaparak iktisadî yapıyı geliştirmeye çalışan bir özel teşebbüsten söz etmek bir hayli zordur. Osmanlı'da *risk ve belirsizlik*, çoğu zaman, devlet tarafından karşılanmakta veya minimize edilmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı'da, her türlü iktisadî yenilik ya doğrudan devlet eliyle veya dolaylı olarak devletin görevli kıldığı kişiler, aileler tarafından ülkeye getirilmiştir. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, girişimcilik açısından Osmanlı'daki en önemli sorun; batılı toplumlarının özgürlükçü ve ferdiyetçi yapısının ve batılı girişimcilerin *maceracı* bir ruh haliyle girişimsel faaliyetlerini yönlendirebilmesinin Osmanlı girişimcileri açısından mümkün olmamasıdır. Ayrıca, Osmanlı'da “girişimci” olarak genelde “üretici ve yatırımcı” kastedilmektedir. Girişimciliğin diğer şekilleri, genellikle *madrabaz veya bezirgân* kelimeleriyle vasıflandırılarak hakir görülmüştür. Devlet, her alanda olduğu gibi iktisadî hayatta da otorite olduğu için, macera aramak için bile olsa girişimcilerin *risk* olarak *belirsizlikleri* giderebilmesine imkân vermemiştir. Ne yazık ki, *büyük devlet* olma arzusu ve ideali, Sabri F. Ülgener'in ifadesiyle *sinsi ve sığıntı* bir müteşebbis sınıfı doğurmuştur. *Sinsi*, çünkü, devletin piyasaya yönelik olumsuz politikalarından korunmanın olumlulardan ise

istifade edebilmenin politik bir yolunu aramakta. *Sığıntı*, çünkü devlet, Ayşe Buğra'nın ifadesiyle, *ya işveren ya da tüketici* olarak, müteşebbisin arz veya talep sorununu çözmeye yoluna gitmektedir. Sonuç itibariyle, Tanzimat'la birlikte "nefes almaya ve özgürleşmeye" başlayan (Müslüman veya gayrimüslim) Osmanlı müteşebbisleri, kapitalistleşme sürecinin kuluçka dönemini bile yaşayamadan, "Gayri-Türk" unsur endişesiyle, kısa sürede, iktisadî ve siyasi hayatı *kısırlaştırarak* "Türkleştirme" politikasıyla yok olmaya başlamıştır. *Temel* felsefesi "tedbir-i devlet" olan Osmanlı idaresi, devleti ve bürokratin varlığını ve üstünlüğünü, her zaman için "piyasa aktörlerine" tercih etmiştir. Nitekim, 1910'lu yıllardan sonra, İttihat ve Terakki'nin etkili olmaya başladığı dönemle birlikte, azınlıklara karşı tavır alınması ve milliyetçilik fikriyatının devletçiliğe dönüşmesi söz konusu olmuştur. Bu gelişmeler ise Osmanlı iktisadî yapısının kendi içine kapanmaya başlamasına, Gayri-Türk ve gayrimüslim unsurların ülkeden uzaklaştırılmasına, en genel ifadesiyle iktisadî hayatın "Türkleştirilmesine" yol açmıştır. Bu gelişmeler, bir kez daha, iktisadî meselelerin "teknik düzenlemelerle" değil, ancak zihniyet değişikliğiyle anlaşılmasının mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- AHMED CEVDET PAŞA (Şubat 1999), Tezakir-i Cevdet – Altıncı Tezkire, Düşünen Siyaset Dergisi -Kriz Sayısı.
- AHMAD, Feroz (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* içinde, Ed. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKER, Z. Elçin (1999), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- AKTAR, Ayhan (1998), "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", *Toplum ve Bilim* 76-Bahar.
- AKTAR, Ayhan (2001), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALADA, A. Dinç (2000/2001), "İktisadi Düşünce Tarihinde Girişimcilik Kavramı Üzerine Notlar", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No:23-24.
- ALTIPARMAK, Aytekin (1993), *Müteşebbis Kavramı ve Tanzimat'tan 1932'ye Türkiye'de Müteşebbis Sınıfının Gelişimi*, Erciyes Üniversitesi

- Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- ASILTÜRK, Baki (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayıncılık, İstanbul.
- ASTHON, T. S (1964), *The Industrial Revolution 1760-1830*, Oxford University Press, New York.
- AVCIOĞLU, Doğan (1973), *Türkiye'nin Düzeni*, Cilt:I-II, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- AYDIN, Suavi (2001), “İki İttihat-Terakki: İki Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAĞIŞ, A. İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Berath Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara.
- BARDAKÇI, Murat (1999), *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- BARKAN, Ö. Lütfi (1980), *Türkiye'de Toprak Meselesi- Toplu Eserler*, İstanbul.
- BARKAN, Ö. Lütfi (1999), “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I* içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- BRAUDEL, Fernand (1985), *Civilization and Capitalism 15th-18th centuries*, Vol II, The Wheels Of Commerce, Fontana Press, USA. (1996), *Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- BRAUN, Rudolf (1998), “Ev Endüstrisinin Tarımsal Bir Nüfus Üzerindeki Tesiri”, Ed. David S. Landes, *Kapitalizmin Doğuşu*, İnsan Yayınları.
- BUĞRA, Ayşe (1990), “İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları”, *Toplum ve Bilim* 48/49-Kış Bahar. (1995a), *Devlet ve İşadamları*, Çev. Fikret Adaman, İletişim Yayınları, İstanbul. “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi”, *Toplum ve Bilim* 66-Bahar.
- BULUT, Mehmet (1999) “XVI. Yüzyılın ilk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri”, *Osmanlı Özel Sayısı* içinde, *Yeni Türkiye* Yayınları, Cilt:3, Ankara.
- CEZAR, Yavuz (1991), “19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* Mart Sayısı, İstanbul.
- CLARK, Edward (1976), “Osmanlı'da Sanayi Devrimi”, Çev. Yavuz Cezar, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul.

- CLOUGH, B. Shepard (1968), *European Economic History: The Economic Development of Western Civilization*, Second Edition, McGraw-Hill, USA:
- COLEMAN, D.C. (1998), “Endüstriyel Büyüme ve Endüstriyel Devrimler”, Ed. David S. Landes, *Kapitalizmin Doğuşu*, İnsan Yayınları.
- ÇAKMAK, Orhan ve Atilla Yücel (2002), *Yusuf Akçura*, Alternatif Yayınları, Türk Düşünce Ufukları Serisi, Ankara.
- ÇAKIR, Coşkun (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (1999), “Türkiye’deki Liberalizmin İrdelenmesi”, *Yeni Türkiye Dergisi – Liberalizm Özel Sayısı*, Ocak-Şubat.
- ÇİZAKÇA, Murat (1999), *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Çev. Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DEANE, Phyllis (1994): *İlk Sanayi İnkılabı*, Çev. Tevfik Güran, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- De SOTO, Hernando (2000), “Mülkiyet Haklarının Güvence Altına Alınması: Piyasaların Temelleri”, Çev.A. Akalın, *Liberal Düşünce Dergisi* Sayı 19-Yaz.
- ELDEM, Edhem (2000), *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (1998), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- (2000), *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- FERMAN, Cumhur (1951), *Türkiye’de Sanayi Kredisi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınlarından No:1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- GÖÇEK, Fatma (1999), *Türk Burjuvazisinin Yapısal Dönüşümü*, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1964), “Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanuni Süleyman Devri Belgeleri”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler* (1), Ankara.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1967), “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten Dergisi* Cilt:XXXI, Sayı:121-124, Ankara.
- GÜRAN, Tevfik (1997), *İktisat Tarihi*, Acar Matbaacılık, İstanbul.
- GWARTNEY, James ve R. Stroup (1999), *Temel Ekonomi*, Çev. Yıldırım Arsan, Liberte Yayınları, II. Baskı, Ankara.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir (1982), *Çağdaş İktisadi Sistemler (Strüktürel ve*

- Doktrinal Bir Yaklaşım*), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:508, III. Baskı, Ankara.
- (1984), *İktisadi Sistemlerin Temelleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:539, Ankara.
- HEATON, Herbert (1985) *Avrupa İktisat Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğmuş, Teori Yayınları, Ankara.
- HEPER, Metin (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği –Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No:23, Ankara.
- HEYD, W (2000), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara.
- HILL, Christopher (1998), “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı”, Ed. David S. Landes, *Kapitalizmin Doğuşu*, İnsan Yayınları.
- HOBSBAWN, Eric (1998), *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- (2000), *Devrim Çağı 1789-1848*, Çev.B. Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ISSAWI, Charles (1980), *The Ecomic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, USA.
- İNALCIK, Halil (1994a), “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Tiplemesi”, *Toplum ve Ekonomi Dergisi*, Sayı:7.
- (1994b), “İstanbul’un İncisi: Bedesten”, *İktisat ve Din* içinde, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- (1996), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- (1998), “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, Cilt:1, Eren Yayınları, İstanbul.
- (2001), “Osmanlı Para ve Ekonomik Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Doğu-Batı Dergisi*, Sayı:17, Ankara
- İNAN, İ. Huricihan (1987), “Köylüler, Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması”, *Toplum ve Bilim*, Ankara.
- (1993), “Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet ve Meşruiyet”, *Toplum ve Bilim Yaz/Güz.*
- İSLAMOĞLU, Huri ve Ç. Keyder (1977), “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı”, *Toplum ve Bilim-Bahar*.

- İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ (1968), IX. Cilt, Koçu Yayınları, İstanbul.
- KAFADAR, Cemal (1986), “A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima”, *Journal of Turkish Studies*, Halil İnalçık’ın 70. Doğum günü Özel Sayısı.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz (1999), “İkinci Meşrutiyet Liberalizmi”, *Yeni Türkiye Dergisi* – Liberalizm Özel Sayısı.
- KARAMAN, Deniz (2001), *Cavid Bey ve Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, Liberte Yayınları, Ankara.
- KASABA, Reşat (1990), “A. Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması”, Book-Review, *New Perspectives on Turkey*, No:4.
- KAZGAN, Haydar (1991), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, TÖBANK Yayınları, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (2000), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KLEIN, W. Peter (1965), *The Tripy Family in the 17. century* (De trippen in de 17. eeuw), Assen, Van Gorcum.
- (1982), “Dutch Capitalism and the European World-Economy”, Ed. M. Aymard, *Dutch Capitalism and Wold Capitalism* içinde, Cambridge University Press, London.
- KURMUŞ, Orhan (1974), *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Bilim yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud (1997), “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF. Dergisi*, Sayı:Güz-2.
- (2001), *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler –Avrupa ve Osmanlı Devleti-*, Çizgi Kitabevi Yayınları 31, Konya.
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1974), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- LANDES, S. David (1969), *The Unbound Prometheus*, Cambridge University Press, New York.
- (ed) (1998), *Kapitalizmin Doğuşu*, İnsan Yayınları, Çev. Süleyman Gündüz, 2. Baskı, İstanbul.
- (1998), *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, W. W. Norton & Company.
- LANGLOIS, Georges vd.(2000), *20. Yüzyıl Tarihi*, Nehir Yayınları, Çev.Ömer Turan, İstanbul.
- LEWIS, Bernand (2000), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı,

- Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- MARDİN, Şerif (1962), *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara.
- (1990), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2000), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2002), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MCNEILL, William (2001), "Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu, *Osmanlı ve Dünya* içinde, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- MEHMED CAVİD BEY (2001), *İktisat İlmi*, Çev. Sema-Orhan Çakmak, Liberte Yayınları, Ankara.
- NEBİOĞLU, Osman (1986), *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2001), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel (1978), "XVIII: Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten Dergisi*, Cilt:XLII, Sayı:165-168, Ankara.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1991), "Osmanlı Döneminde Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Belleten Dergisi*, Cilt:LV, sayı:212-214, Ankara.
- QUATAERT, Donald (1999), *Sanayi Devrimi Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PAUL, Ellen Frankel (1977), "Adam Smith: A Reappraisal", *Journal of Libertarian Studies*, Vol: 1, No:4.
- PAMUK, Orhan (1997), *Cevdet Bey ve Oğulları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1983), "Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913", *Toplum ve Bilim* 23-Güz.
- (1987), *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- (1999-2000), "Osmanlı ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", *Toplum ve Bilim* 83-Kış.
- RAICO, Ralph (2002), "Kapitalizm ve Tarihçiler: Kapitalizm Hakkında Mitler", Çev. Mehmet Tanılır, *Piyasa Dergisi-I*, Ankara.
- REYHAN, Cenk (2008), *Osmankı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ROSENBERG, Nathan ve L. E. Birdzell (1992), *Batı Nasıl Zengin Oldu-*

- Endüstri Dünyasının Ekonomik Değişimi*, Form Yayınları, İstanbul.
- RÖPKE, Wilhelm (1967), *Çağımızın Buhranı*, (Çev. Orhan Tahsin Günden), İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul.
- SAĞLAM, Serdar (1994), *Türkiye’de Özel Teşebbüs Yaratma Düşüncesi ve Özel Teşebbüsün Gelişmesi 1839-1960*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1978), “16. Yüzyıl Sonu Osmanlı Tacirleri Vergi Adaleti- Ali’nin Nasihatü’s-salatin’den”, *Toplum ve Bilim Yaz-Güz*.
- SARÇ, Ö. Celal (1999), “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I* içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- SAVAŞ, F. Vural (1998), *İktisadın Tarihi*, Avcıol Basım Ayn, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul.
- SAYAR, Ahmed Güner (1998), *Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- (2002), “Ahmed Güner Sayar İle İktisat Üzerine Söyleşi”, İktisat Sohbetleri, Röp. Fuat Oğuz-Orhan Çakmak, *Piyasa Dergisi Bahar-2*.
- SEE, Henri (2000), *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Turgut Erim, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- SOLAK, Fahri (1994), “Esnaf Şehri İstanbul”, *İktisat ve Din* içinde, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- SORAL, Erdoğan (1974), *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları Sayı:11, Ankara.
- SUVLA, R. Şükrü (1999), “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat I* içinde, Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ŞAYLAN, Gencay (1974), *Türkiye’de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları/2310, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi/1247, Neyir Matbaası, Ankara.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985), *Gerilemeye Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul.
- (2000), *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TENGİRŞENK, Y. Kemal (1999), “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I* içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- TEZEL, Y. Sezai (1994), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul.
- TILLY, Charles (2001), *Avrupa’da Devrimler 1492-1992*, Çev. Özden Arıkan, Yeni Binyıl Yayınları, Medya Ofset, İstanbul.
- TOPRAK, Zafer (1982), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Yurt Yayınları,

- Ankara.
(1995a), *Milli İktisat ve Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
(1995b), *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOYNBEE, Arnold, "Lectures on the Industrial Revolution in England, 1884", <http://www.Socseru2.mcmaster.ca/-econ/ugcm/3113/toynbee/indrev>.
- TOYNBEE, Arnold (2001), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri, *Osmanlı ve Dünya* içinde, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- TURAN, Şerafettin (1968), "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *Belleten Dergisi*-32, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- UĞUR, Aydın ve Haluk Alkan (2000), "Türkiye'de İşadamlı-devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD, *Toplum ve Bilim* 85-Yaz.
- ÜLGENER, Sabri F. (1981), *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.
- VELDET, Hıfzı (1999), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- VEINSTEIN, Gilles (1998), "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- YALÇIN, Aydın (1979), *Türkiye İktisat Tarihi – Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
(1991), *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Aydoğdu Ofset, Ankara.
- YAVUZ, Erdal (1978), "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara.
- YENAL, Oktay (2001), *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası, İstanbul.
- YILDIRIM, Onur (2000), "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm 1650-1826", *Toplum ve Bilim* 83/Kış.
- YÜCEL, Yaşar (1974), "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (adem-i merkeziyete) Dair Genel Gözlemler", *Belleten Dergisi*, Cilt:XXXVIII, Sayı:149-152, Ankara.
- WEBER, Max 1985, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul.
- WOODS, E. Thomas (2002), "Yitik Bir Masal: Endüstri Devrimi", Çev. Emrah Akkurt, *Piyasa Dergisi* Bahar-2.